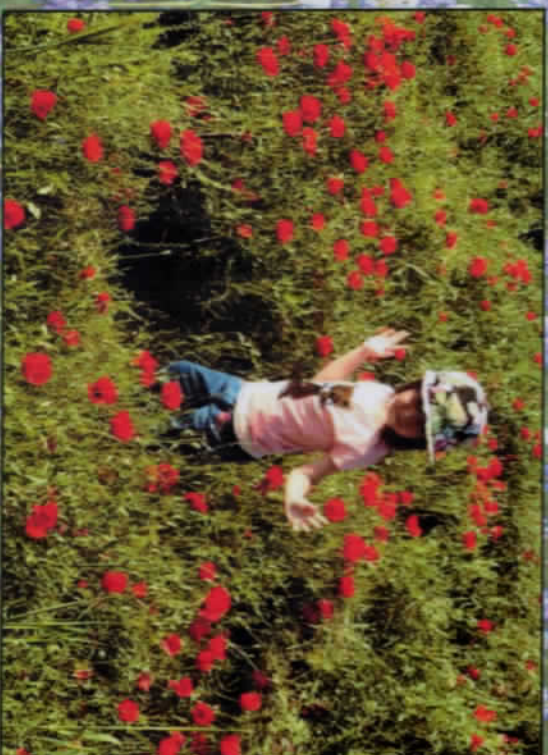

Z.Y. SHANASIROVA

**TABIATNI
TANISHTIRISH
NAZARIYASI VA
METODIKASI**

**O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIV VA O'RTA MAXSUS TAYLIM VAZIRLIGI**

CHIRCHIQ DAVLAT PEDAGOGIKA UNIVERSITETI

Shanasirova Zahro Yo'ldashovna

**TABIATNI TANISHTIRISH
NAZARIYASI VA METODIKASI**

Darslik

5111800 - Maktabgacha ta'lim

**O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIV VA O'RTA
MAXSUS TAYLIM VAZIRLIGI CHIRCHIQ DAVLAT
PEDAGOGIKA UNIVERSITETI
AXBOROT RESURS MARKAZI**

**«BOOK TRADE 2022»
TOSHKENT – 2022**

UO^K: 377.632.14

KBK: 74.2ya32

Z.Y.Shanasirova

Tabiatni tanishtirish nazariyasi va metodikasi. Darslik. – Toshkent.
«BOOK TRADE 2022», 2022. – 102 b.

Mazkur darslik oliy ta'lim muassasalarida 5111800 – “Maktabgacha ta'lim” bakalavriat ta'lim yo'nalishi bo'yicha bo'lajak tarbiyachilar uchun mo'ljallangan bo'lib, “Tabiatni tanishtirish nazariyasi va metodikasi” fani bo'yicha foydalanishga tavsiya etiladi.

Tuzuvchi:

Z.Y.Shanasirova – ChDPU “Maktabgacha ta'lim” kafedrasi o'qituvchisi

Tag'rizchilar:

A.Karimdonov – ChDPU “Boshlang'ich ta'lim metodikasi” kafedrasi p.f.n., dotsent.

D.A.Abdurahimova – O'zbekiston Respublikasi Qurolti Kuchlar Akademiyasi “Gumanitar fanlar” kafedrasi p.f.d. (DSc), professor

Darslik O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligining 2021-yil 23 - noyabrda qabul qilingan 500-sonli buyrug'i bilan chop qilishga tavsiya etilgan hamda **O'quv adabiyotini nashrguvohnomasiga** muvofiq O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasini tomonidan litsenziya berilgan nashriyotlarda nashr etishga ruxsat berilgan.

ISBN 978-9943-8774-1-2

KIRISH

O'zbekiston o'z mustaqilligini qo'lga kiritgan dastlabki kunlarda muq tabiatni muhofaza qilishga oid (754-XII-son 09.12.1992 Tabiatni muhofaza qilish to'g'risida) qonun va qarorlar qabul qilindi. Ushbu Qonun tabiiy muhit sharoitlarini saqlashning, tabiiy resurslardan oqilona foydalanishning huquqiy, iqtisodiy va tashkiliy asoslarini belgilab beradi. Qonunning maqsadi inson va tabiat o'rtasidagi munosabatlarni uyg'un muvozanatda rivojlantirishni, ekologiya tizimlari, tabiat komplekslari va ayrim obyektlar muhofaza qilinishini ta'minlashdan, fuqarolarning qulay atrof muhitga ega bo'lish huquqini kafolatlashdan iboratdir.

Inson tabiatining ajralmas qismi, tabiat insonning xayotiy faoliyati uchun zarur bo'lgan barcha ne'matlarni taqdim etadi. Ayni paytda tabiatga nisbatan ehtiyotkorona munosabat talab etiladi.

Bizga ma'lumki, yoshlarni yuqori malakali qilib tarbiyalash uchun yuqori malakali mutaxassislar tarbiyalash zarurdir. Maktabgacha ta'lim yoshdagi bolalarga ta'lim tarbiya berishning asosiy maqsadi yosh avlodni tabiatni asrab avaylashga, ona tabiatga muxabbatni shakllantirishga, ma'nan boy, aqlan etuk, har tomonlama barkamol shaxsni tarbiyalash va maktab ta'limiga tayyorlashdan iborat.

Maktabgacha ta'lim tashkilotlari tarbiyachisi maktabgacha yoshdagi bolalarga tabiat haqidagi bilimlarni shakllantirishda nazariy metodik bilimlarni egallashi g'oyat muhimdir.

2017-2021-yillarga mo'ljallangan «O'zbekiston Respublikasini yamada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasi», O'zbekiston Respublikasi Prezidentining ta'lim bosqichlarining uzluksizligi va izchilligini ta'minlash, ta'limning zamonaviy metodologiyasini yaratish, o'quv-metodik majmualarning yangi avlodini ishlab chiqish va amaliyotga joriy etish takomillashtirishni taqozo etadi.

O'zbekiston Respublikasining «Maktabgacha ta'lim va tarbiya to'g'risida»gi qonun 4-moddasida har bir bolaning iste'dodi, shahonalarini, ishtiyoqlari va qobiliyatlarini rivojlantirish uchun shart-sharoitlar tengligi, maktabgacha bo'lgan yoshdagi bolalarga ta'lim-tarbiya berish oila hamda maktabgacha ta'lim tashkiloti tarbiyaviy ta'sirining birligi keltirilgan¹.

¹ «Maktabgacha ta'lim va tarbiya to'g'risida»gi O'zbekiston Respublikasi qonuni. O'RQ-595-son 16.12.2019

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2019 yil 31 dekabrda

"Uzlaksiz ma'naviy tarbiya konsepsiyasini tasdiqlash va uni amalga oshirish chora tadbirlari" to'g'risidagi 1059-son qarorida "Tarbiyachi va ota-onalar tomonidan bolalarga asosiy faoliyat tirlari jarayonida o'zini o'zi anglashga o'rgatish, mulqot, kuzatish, taqlid orqali kattalarning ma'naviy-axloqiy tajribasini o'zlashtirish, faoliyat va syujetli-rolli oyinlar orqali yangi motivlarni paydo qilish va mustahkamlash, miliy tarbiya usullari va zamonaviy pedagoglarning ilg'or yutuqlaridan samarali foydalanish orqali miliy umuminsoniy qadriyatlar o'rgatish vazifalari qo'yildi"¹

Maktabgacha yoshdagi bolalarni har tomonlama kamol toptirish va tarbiyalashning eng samarali usullaridan biri bu tabiat bilan tanishtirishdir. Tabiat — bolani ma'naviy boyitishning bitmas-tugannas manbaidir Bolani tabiat bilan tanishtirishda tarbiyaning turli metodlarini qo'llash va «Ilk qadam»davlat o'quv dasturida belgilab berilganidek, o'quv tarbiyaviy faoliyatning o'zaro uy'g'unligini ta'minlash, ularni o'yin tarzida tashkil etish lozim².

Bolalar doimo u yoki bu shaklda tabiat bilan aloqada bo'ladi. Ularni yam-yashil o'tloqlar, anvoi gullar, kapalaklar, qo'ng'izlar, qushlar, hayvonlar, suzib yurgan bulutlar, pag'a-pag'a yog'ayotgan qor uchqunlari, jig'a va ko'lmaklar o'ziga jalb qiladi. O'simlik hamda hayvonotlarning xilma-xil olami bolalarda tabiatga nisbatan jonli qiziqish va havas uy'g'otadi, ularni faoliyatga undaydi. Tabiat bilan mulqotda bo'lish bolalarda atrof-olam haqida realistlik bilim, jonli mavjudotga insoniy munosabarda bo'lishni shakllantirishga yordam beradi.

Bolani tabiat bilan tanishtirish, uni tabiatni tushunishga o'rgatish, tabiatga ehtiyotkorlik bilan munosabada bo'lishni tarbiyalash maktabgacha ta'lim tashkilotlarining eng muhim vazifasidir. Maktabgacha yoshdagi bolalarni tabiat bilan tanishtirish jarayonida tabiatga nisbatan ehtiyotkorlik bilan munosabada bo'lishni tarkib toptirishga katta

o'ltib beriladi. Bolalar tabiat haqida juda bo'lmaganda ilk bilimlarni egallab olib, o'simliklarni o'stirish, hayvonlarni parvarish qilishning oddiy usullarini o'rganib, tabiatni kuzatish, uning go'zalliklarini ko'ra olishni bilib olgan taqdiridagina ular tabiatga nisbatan ehtiyotkorlik va g'amxo'rona munosabada bo'lishni tarbiyalash imkoniyati tug'iladi. Bolalarda tabiatga, jonajon o'lka ona-Vatanga muhabbat xuddi mana shu asosda shakllanadi.

Shunga ko'ra maktabgacha ta'lim tashkilotlarida murg'ak qablarga ta'lim-tarbiya berayotgan tarbiyachilarning oldilarida eng muhim vazifalaridan biri ham bolalarning tabiat go'zalliklarini ko'ra bilishi, uni sevishi, tabiatda yuz beradigan voqea-hodisalar haqida to'g'ri tushunchaga ega bo'lishi, qolaversa tabiat yaratgan boyliklardan oqilona foydalanish ruhida tarbiyalashdan iborat bo'lmog'i lozim.

Darslikda maktabgacha yoshdagi bolalarning har bir yosh bosqichiga mos psixofiziologik xususiyatlarini hisobga olgan holda ilk yoshdagi kichik guruhdan to maktabgacha tayyorlov guruhi uchun mo'ljallangan bilim va ko'nikmalar hajmini o'z ichiga oladi.

¹ "Uzlaksiz ma'naviy tarbiya konsepsiyasini tasdiqlash va uni amalga oshirish chora tadbirlari" to'g'risidagi O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1059-son qarori 31.12.2019

² "Ilk qadam" davlat o'quv dasturi. T.: 2018.

I BOB MAKTABGACHA TA'LIMDA BOLALARNI TABIAT BILAN TANISHITIRISHNING NAZARIY ASOSLARI VA TABIAT HAQIDA TUSHUNCHA.

§ 1. Tabiat bilan tanishtirish metodikasining fan sifatida shakllanishi, maqsadi va vazifalari

O'simliklar dunyosi, hayvonot olami yosh galbning to'g'ri o'sib shakllanishida, tabiatda bo'ladigan voqealarning sirasorini o'rganib voyaga yetishida katta manba bo'lib xizmat qiladi. Tabiatdagi narsalar ikki qismdan: jonsiz va jonli tabiatdan iboratdir. Jonsiz tabiatga yer, quyosh, yulduzlar, suv, havo, toshlar, tuproq, jonli tabiatga esa o'simliklar, hayvonlar, mikroorganizmlar, odamlar kiradi. Jonsiz tabiat deyarli hech qanday sabab ular oziqlanmaydi, o'smaydi, ko'paymaydi, rivojlanmaydi.

Masalan, toshni olsak, unga suv ham, havo ham kerak emas.

Jonli tabiatga kiruvchilar esa oziqlanadilar, nafas oladilar, o'sadilar va ko'payadilar. Jonli tabiat vakillari o'simlik, havo, suv, yorug'lik, issiqlik va ozuqa bo'lmasa yashay olmaydi.

Jonli tabiatdagi barcha mavjudotlardan eng qudratlisi insondir. Inson fikrlaydi, mehnat qiladi, turli kashfiyotlar ixtiro qiladi. Tabiat insonni ma'naviy boyitishning bitmastugannas manbaidir.

Tabiat bilan inson o'rtasidagi uyg'unlikni ta'minlashda ekologik ta'limtarbiyaning roli nihoyatda katta. Ta'lim tizimining barcha bosqichlarida amalga oshiriladigan uzluksiz ekologik ta'lim va tarbiya insonning tabiatga, qolaversa, o'ziga nisbatan yangi munosabatlarning shakllanishini taqozo etadi. Bu o'z navbatida barkamol insonning shakllanishida poydevor bo'lib xizmat qilishi mumkin. Tabiatga nisbatan muhabbat uyg'otish ona Vatanga, uning tabiat yodgorliklari, tarixiy obidatlari, xalqimizning an'analariга hurmat ruhida tarbiyalashga, yuksak ma'naviyatli shaxsning shakllanishiga olib keladi.

Biosfera yerda hayot paydo bo'lgandan boshlab, uzog tarixiy davrlar davomida rivojlanib kelmogda. Yerning tirik organizmlar va biogen cho'kindi tog' jinslari tarqalgan qismini rus olimi akademik V.I.Vernadskiy *biosfera* (yunoncha — «bios» — hayot, «sfera» — shar) deb nomlagan. Biosfera sayyoramizning «hayot qobig'i» hisoblanib, tirik organizmlarning o'zaro chambarchas aloqa, munosabatlardan

iborat murakkab ekosistemalar majmuini tashkil etadi.

V.I.Vernadskiy tushunchasiga ko'ra hozirgi vaqtda biosferaning tarkibiga faqatgina yerning qobig'ida tarqalgan tirik organizmlar kirib qolmay, balki qadimgi davrlarda organizmlar ishtirokida hosil bo'lgan biosfera qismi ham kiradi. Shuning uchun ham biosfera *neobiosfera* va *prebiosfera* kabi tarkibiy qismlarga ajratiladi.

Biosfera murakkab harakatdagi tizim ekan, unda moddalar almashuvi natijasida energiyaning qabul qilinishi, to'planishi va o'tkazilishi kabi jarayonlar boradi. Biosfera funksional nuqtai nazardan bir necha qatlamlardan tashkil topgan.

Biosfera yer sharidagi eng yirik ekotizim bo'lib, u quyi darajalardagi kichik tizimlarga bo'linib ketadi. Bular quruqlik va suv havzalari, ekenlar, mezosferaning yuqori qatlami, atmosferaning quyi qatlamlari, bundan tashqari quruqlikda evolyutsion tarixiy tizimlar sifatida biogeografik tabiiy mintaqalar, biotmlar, landshaft zonalar, ayrim landshaftlar va hokazolarga ajraladi.

Biosferaga katta doiradagi biotik moddalarning aylanishi xarakterlidir. Biosferaning umumiy vazni $3 \cdot 10^{24}$ bo'lganda, tirik modda $1,8-2,5 \cdot 10^{18}$ g (quruq vazn)ga teng bo'ladi.

Biosfera tushunchasi fanga 1875yilda avstraliyalik zoolog E.Zyuss tomonidan kiritilgan. Biosfera haqidagi ta'limot esa akademik V.I.Vernadskiy tomonidan yaratilgan. Sayyoramizdagi barcha tirik organizmlar yig'indisini V.I.Vernadskiy «tirik modda» deb atadi. «Tirik modda»ning eng muhim xususiyatlari uning umumiy vazni, kimyoviy tarkibi va energiyasi hisoblanadi. Biosferaning ikkinchi tarkibiy qismi «o'lik modda» bo'lib, V.I.Vernadskiyning aytilishi bo'yicha tirik organizmlar qatnashadigan biosferadagi moddalar yig'indisidan hosil bo'ladi. Biosferada «oraliq moddalar» ham mavjud bo'lib, ular o'lik va tirik moddalarning birgalikdagi faoliyatidan hosil bo'ladi.

Ekologiya. Bugungi kunda ekologiya fanitushunchasi har bir kishining ongiga singib bormogda. Deyarli har kuni gazeta sahifalarida, radio va ommabon ko'rsatuvlarida hozirgi sharoitdagi ekologik muammolar haqida ularni hal etish borasida olib borilayotgan sa'y-harakatlar haqida ma'lumotlar beriladi.

Ekologiya tushunchasi yunoncha so'z bo'lib, «eko» — uy, makon va «logos» — fan degan ma'noni bildiradi. Tabiiy uyimizni o'rganish deganda, albatta, undagi barcha tirik organizmlar va jarayonlarni

o'rganish, ya'ni ushbu uyni yoki maskanni hayot uchun yaroqli holda saqlash kabi masalalar tushunilishi kerak. Ekologiya fani ham biologiya, geografya fanlari singari mustaqil fan hisoblanadi. (J tirik organizmlarning yashash sharoiti va ularni o'zi yashab turgan muhit bilan o'zaro murakkab munosabatlari hamda shu asosda vujudga keladigan qonuniyatlarni o'rganadi. Ekologiya tushunchasi fanga birinchi bo'lib 1866yilda nemis biolog E. Gekkel tomonidan kiritilgan.

Populyatsiyalar, turlar, biosferalar, biogeotsenozlar va biosfera kabi tushunchalarekologiya fanining manbai hisoblanadi. Shuning uchun umumiy ekologiya to'rt bo'limga bo'lib o'rganiladi: *autologiya*, *populyatsiyalar ekologiyasi*, *sinekologiya* va *biosfera*.

1. *Autologiya* («autos» — yunoncha so'z bo'lib, «o'zi» degan ma'noni bildiradi) ayrim turlarning ular yashab turgan muhit bilan o'zaro munosabatini, ularning qanday muhitga ko'proq va uzviy moslashganligini o'rganadi.

2. *Populyatsiyalar ekologiyasi* («papulyason» — fransuzcha so'z bo'lib, «aholi» degan ma'noni bildiradi) populyatsiyalar tuzilmasi va dinamikasini, ma'lum sharoitda turli organizmlar sonining o'zgarish (biomassa dinamikasi) sabablarini tekshiradi.

3. *Sinekologiya* («sin» — yunoncha so'z bo'lib, uning ma'nosi «birlikda» demakdir) biogeotsenozlarning tuzilishi va xossalarni, ayrim o'simlik va hayvon turlarini o'zaro aloqasini hamda ularni tashqi muhit bilan munosabatini o'rganadi.

4. Ekotizimlarning tadqiq qilishning rivojlanishi *biosfera* haqidagi ta'limotni vujudga keltiradi.

Bugungi kunga kelib ekologiya fani aniq biologik fanlar tizimidan chiqib, atrofmuhitga zamonaviy fan va texnika taraqqiyotining ta'siri natijasida o'ta kengayib ketdi. Fanga «inson ekologiyasi» degan atama ham kirib keldi.

Insonning tashqi muhitga munosabati boshqa tirik organizmlardan tubdan farq qiladi. 1921 yilda amerikalik olimlar Bortes va Park tomonidan «Inson ekologiyasi» degan yangi fan kiritildi.

Dastlab, inson ekologiyasiga tabiiy soha bo'limi sifatida qaralib, keyinchalik ilmiy, ijtimoiy, texnik, me'moriy-iqtisodiy va huquqiy tomonlari ham o'rganildi. Inson ekologiyasi insonning atrofmuhitga va aksincha, atrofmuhitning insonga ta'sirini o'rganadi. Inson ekologiyasini o'rganish natijasida ijtimoiy ekologiya vujudga keladi. Unga birinchi

bo'lib Kaderik Mak Kenzil ta'rif bergan.

Ijtimoiy ekologiya ijtimoiy fanlardan bin hisoblanib, uning maqsadi inson bilan atrofmuhit o'rtasidagi xususiy bog'lanishlarni o'rganishdan iborat. Shunday qilib, ekologiya bugungi kunda tabiiy va ijtimoiy fanlar jumlasiga kirib, o'rganilayotgan obyekt yoki tizimning atrofmuhit bilan munosabatini keng miqyosda tadqiq etadi. Biosfera va inson ekologiyasi fanining obyekti bo'lib birligayirali soddada tuzilishdagi bakteriyalar, zamburug'lar, o'simlik va hayvonlar hamda ularning jamoalari kiritiladi. Ekologiya fani tabiat bilan tirik organizmlarning uzviy bog'lanishini ifoda etadigan, u shubhasiz tabiatni muhofaza qilishning ilmiy asosini tashkil etadi.

Qor yog'ishi, qor bo'roni, muz yurishi, momaqaldiroq, do'l yog'ishi, tomon tushishi va shu kabi tabiat hodisalari bilan bolalarni tanishtirish. Bolalarga suvning inson hayoti uchun zarurligi, yer yuzidagi eng bebahol boylik ekanligi, uni asrash bizning burchimiz ekanligi haqida muhimcha berish. Turli xil predmetlar:

o'yinchoqlar, transport harakati haqida va bulutlar, qora bulut, quyosh harakati haqida boshlang'ich tasavvurlarni hosil qilish. Boshlang'ich harakat nuqtasini va jisim harakat qilayotgan chiziqni belgilashga, harakat xarakterini aniqlashga (predmetlar sekin, tez harakat qilayapti) o'rgatish

O'simliklar dunyosi. Mahalliy o'simliklar haqida bolalar tasavvurlarini mustaxkamlash. Bolalar daraxtlarning 4-5 turi (tut, terak, hayrag'och, to'lmi) (barglariga, po'stlog'iga, mevasiga qarab), butalarning katta (matak, maymunjon) ni

2-3 yosh

Bolalarni tabiat bilan tanishtirish. Quyosh va oy haqida tasavvur hosil qilish.

Bolalarni uy hayvonlarining nomini atashga, ularning tovushiga e'tibor qaratishga o'rgatish. Bolalarni hayvonlar gavdasining asosiy qismlari, ba'zi bir o'ziga xos alomatlar, xarakatlariga diqqatlarini jalb etish. Hayvonlarni parvarish qilish haqida tasavvur uyg'otish.

Bolalarni daraxt, gul va o't-o'shish farqlashga o'rgatish. Ularning doqqaqini xonada o'stiriladigan gullarning chiroigiga jalb qilish, ularni sug'orib turish zarurligini tushuntirish. Nomlari tanish bo'lgan sabzavot va mevalarni farqlashga o'rgatish. O'simliklarni ehtiyot qilishga

odatlantirish. Bolalar bilan fasllar almashishi va ob-havodagi ayrim o'zgarishlar (yomg'ir, qor yog'ishi, quyosh charaqlab turishi)ni kuzatish.

Guruh xonasida akvariumdagi baliqlarni, qushni kuzatish. Ularni parvarishlashga kiziqish uyg'otish. Butun joni tabiatga nisbatan gamxo'rlik hissiini tarbiyalash.

4-5 yosh

Joni va jonsiz tabiat, yer kurrasi to'g'risida

tasavvurga ega bo'lish

Jonsiz tabiat. Bolalarga ob-havo holatini (sovuq, issiq, iliq, quyoshli, bulutli, shamol esayapti, yomg'ir yog'ayapti, do'l yog'ayapti), suv va qorning ayrim xususiyatlarini (suv tiniq, qor yumshoq bo'lishi, undan qorboq yasash, qorbo'ron o'ynash mumkin va hokazo; qor quruq ham bo'ladi) farqlashni o'rgatish.

Ayrim predmetlar suvda cho'kishini, ayrimlari cho'kmasligini: issiq kunda ko'lmak suv tez, sovuq kunda sekin qurishini anglab olishlariga yordam berish.

Jonsiz tabiatning ayrim xususiyatlari (tosh-qattiq, qum-sochiluvchan) ni farqlashni o'rgatish.

Bolalarga ob-havodagi o'zgarishlarni (sovuq shamol esayapti, yomg'ir, qor yog'ayapti) farqpashga o'rgatish. Qorning xususiyatlari (sovuq, yumshoq, yopishqoq, ho'l, quruq) bilan tanishtirish.

Bolalarni tong, kunduz, kechqurun, kechasi tushunchalari bilan tanishtirish, kun qismlarida insonlar va bolalarning harakatlari hakida suhbatlar o'tkazish.

O'simliklar dunyosi. Sabzavotlar (baqlajon, karam, sholg'om, turp, piyoz) va mevalar (anor, anjir, behi uzum, o'rik) bilan tanishtirishni davom ettirish. Bolalarga sabzavot va mevalarning nomlarini, rangi, shakli, ta'mi, ovqatga ishlatishtirishining (xomligicha, pishirilgan, tuzlangan va quritilgan holda) xarakteri belgilarini bilishlari: Sabzavotlar polizda mevalar esa daraxtda o'sishi bilan tanishtirish. Bolalarga sabzavotlar har yili ekilishini, mevalar esa ko'p yillik o'simlik hisoblanishi haqida qisqacha tushuncha berish.

Sabzavot va mevalar yetishtirishda kattalarning mehnati haqidagi tasavvurni shakllantirish.

Kuzda daraxtlar bargining to'kilishi, o'tlarning sargayishi, dala va boglarda yig'im-terim ishlarining boshlanishi haqida suhbatlar

uyushtirish. Kuzning oxirida daraxtlarning bargi butkul to'kilib bo'lishi, o'to'lanlarning esa xazonga aylanishi, faqat igna bargli archalargina har doimgidek ko'm-ko'k qolishi haqida tushuncha berish.

Urg'udan o'simliklar o'stirish (o'sishidagi izchillik, o'sish uchun zarur sharoitlar).

Parvarish qilish haqida: o'simliklar hayoti va o'sishiining ayrim sharoitlari (ular yerda o'sadi, ularni suv bilan sug'orish kerak, tuproq ser ozuqa bo'lishi uchun uni o'g'itlash, yorug'lik kerak) haqidagi tasavvurlarini shakllantirish. Bolalar diqqatini kunlar ilishi bilan daraxtlarning kurtak chiqarishi, gullashi, barg yozishi, o'to'lanlarning ko'karishi kabi narsalarga jalb etish. Gilos va shaftoli daraxtining gulini qiyoslash va farqlashga o'rgatish. O'simliklarning tuzilishi haqidagi tasavvurni aniqlash va mustahkamlash. Daraxtlarda bitta tana, yo'g'on va ingichka shoxlar, yaproqlar bor. Butalar va bir necha ingichka tana, shox, barglari borligi, o'tsimon o'simliklarda poya, barg, gullar borligi, o'simliklar ildizlari bilan o'zlarini yerda tutib turishi va yerdan suv hamda ozuqa moddalarini olishi haqidagi tasavvurlarini kengaytirish. Arofdagi o'simliklarning quyidagi belgilariga qarab tanish: daraxtlar, butalarning barglari, po'stlog'iga; o'tsimon o'simliklarning rangi va gulining shakliga qarab tanish.

Yumshoq mevalar, sabzavotlar bilan, o'simliklar o'sadigan joylar (skiyobon, maktabgacha ta'lim muassasasi, bog') bilan tanishtirish. Tanish o'simliklar nomlarini eslab qolishga o'rgatish. Maktabgacha ta'lim muassasasida sabzavotlar o'stirilishi haqidagi tasavvurlarni aniqlash, kengaytirish.

Hayvonot dunyosi. Kuz-qish davrida olmaxon, quyon va tipratikan shog'ari hayvonlar xayoti va tabiiy sharoitlari (qayerda yashashi, qanday yurishi, nimalar bilan oziqlanishi, dushmanlaridan qanday himoyalaniishi) haqidagi tasavvurlarini shakllantirish.

Fasllar o'zgarishi bilan quyon, olmaxon, tipratikan kabi hayvonlar hayoti (tabiiy sharoitda ular qayerda yashaydilar, nimalar bilan oziqlanadilar, dushmanlardan qanday qutuladilar) bilan tanishtirish. Uy hayvonlari va ularning bolalari (it, kuchukchalar, mushuk, mushukchalar), qushlar (chumchuq, kabutar, musicha va boshqalar), atrof muhitda uchraydigan hasharotlar (chumoli, kapalak, xon qizi, ninachi kabi)ni farqlashga o'rgatish.

Uy hayvonlarining hayoti, insonlarning ularni parvarish qilishdagi

mehnatlari haqidagi tasavvurlarini aniklash va kengaytirish.

Uy hayvonlari va ularning bolalari haqidagi bilimlarini kengaytirish. Bolalar ularning tana qismlarini, yurish-turish xususiyatlarini ajrata bilishni va to'g'ri xarakterlashni, nima bilan oziqlanishini qanday yurishi, qanday foyda keltirishini, odamlar ular to'g'risida kanday gamxo'rlik qilishlari haqida bilimlarini kengaytirish.

Bolalarni uy hayvonlari hayoti haqidagi tasavvurlarini boyitish. Ularni uy hayvonlari va parrandalarni parvarish qilishda kattalarga yaqindan yordam berishga o'rgatishni davom ettirish.

Yovvoyi hayvonlar (quyon, olmaxon, tiprakan) haqidagi tasavvurni kengaytirish, ularning bahorgi-yozgi mavsumdagi tabiiy sharoitdagi hayoti (ovqatlanish, tullash, uya kurish, bolalarni o'stirish, bolalari haqida ota-ona g'amxo'rligi xususiyatlari) bilan tanishtirish; tashqi kiyofasi, xatti-harakatiga ko'ra yosh hayvonlarning kattalaridan farq qilishini ko'rsatish.

Kunlar ilishi bilan bolalar diqqatini kushlar ko'payib, hasharotlar paydo bo'la boshlagani, kunlar soviishi bilan hashorotlar butkul ko'rinnay qolganiga, muassasa hovlisidagi qushlar ham kamayib ketganiga qaratish. Sovuq qish kunida qorni ochib ovqat izlayotgan qushchaga naqdar qiyin ekanligini his etishga undash. Bolalarda qushlarga gamxo'rlik qilish hissinii tarbiyalash.

Qushlarning nima bilan oziqlanishi, qishloq xo'jaligiga keltiradigan foydasi haqida ham qisqacha ma'lumot berish. Qushlarga hayrixoxlik bilan munosabatta bo'lish kerakligini tushuntirish.

Tabiat burchagida piyoz o'stirish, parvarish qilish, tashqari sovuq bo'lishiga qaramay, xonada ularning o'sish sababini tushuntirish.

O'rmon hayvonlari ularning yurish-turish xususiyatlarini bilishini va to'g'ri xarakterlashni; yashash sharoitlari, nima bilan oziqlanishini qanday yurishi, qanday foyda keltirishi haqida tasavvur hosil qilish.

Uy hayvonlari hayoti, yoz vaqtida odamlar ularni parvarish qilishdagi mehnatlari (sigir, echki, qo'yalar yaylovlarda o'tlashi, odamlar o't o'rishi, xashak jamgarishlari va hokazo) haqidagi tasavvurlarini aniqlash. Yaqin atrofdagi hayvonlarni, hovliga keladigan qush, kapalak, qo'ngiz va ninachilarni bir-biridan farqlashga o'rgatish.

Bolalarni uy hayvonlari hayoti haqidagi tasavvurlarini boyitish. Ularni uy hayvonlari va parrandalarni parvarish qilishda kattalarga yaqindan yordam berishga o'rgatishni davom ettirish. ;

O'quv yili oxirida bola:

- * muassasa hovlisidagi 3-4 xil daraxt;
- * madaniy va begona o'tsimon o'simliklardan 1-2 xili, ba'zi sabzavot va mevalar, uy hayvonlari, ularning bolalari, kush va hashoratlarni tanishi va ularni guruhlay olishi;
- * 4-5 xil xona o'simliklarini nomini bilishi;

faslar almashishi va ob-havodagi ayrim o'zgarishlar (yomg'ir, qor yog'ishi, quyosh charqab turishi)ni payqashlari va tabiatni muhofaza qilish haqida dastlabki tushunchaga ega bo'lishlari;

* jonsiz tabiatning ayrim xususiyatlari (tosh-qattiq, kum-sochi-huvchan)ni farqlay olishlari;

* predmetlarni kuzatadi, oddiy tajribalar (cho'kadi-cho'kmaydi, yitiladi-yitilmaydi) o'tkazishni bilishi lozim.

Mayda motorika tizimida ijobiy o'zgarishlar amalga oshadi (chaqqonlikning ortishi)

5-6 yosh

Jonsiz tabiat. Bolalarga ob-havo holatini (sovuq, issiq, iliq, quyoshli, bulutli, shamol esayapti, yomg'ir yogayapti, do'l yog'ayapti), suv va qorning ayrim xususiyatlarini (suv tiniq, qor yumshoq bo'lishi, undan qorbocho yasash, qorbo'ron o'ynash mumkin va hokazo; qor quruq ham bo'ladi) farqlashni o'rgatish.

Ayrim predmetlar suvda cho'kishini, ayrimlari cho'kmasligini: issiq kunda ko'lmak suv tez, sovuq qunda sekin qo'yirishini anglab olishlariga yordam berish.

Jonsiz tabiatning ayrim xususiyatlari (tosh-qattiq, qum-sochiluvchan) ni farqlashni o'rgatish.

Bolalarga ob-xavodagi o'zgarishlarni (sovuq shamol esayapti, yomg'ir, qor yog'ayapti) farqlashga o'rgatish. Qorning xususiyatlari (sovuq, yumshoq, yopishqoq, ho'l, quruq) bilan tanishtirish.

Bolalarni tong, kunduz, kechqurun, kechasi tushunchalari bilan tanishtirish, kun qismlarida insonlar va bolalarning harakatlari haqida sohbhatlar o'tkazish.

Osimliklar dunyosi. Sabzavotlar (baqlajon, karam, sholg'om, turp, piyoz) va mevalar (anor, anjir, behi uzum, o'rik) bilan tanishtirishni davom ettirish. Bolalarga sabzavot va mevalarning nomlarini, rangi, shakli, ta'mi, ovqatga ishlatishtirishining (xomligicha, pishirilgan, tuzlangan

va quritilgan holda) xarakterli belgilarini bilishlari: Sabzavotlar polizda mevalar esa daraxtda o'sishi bilan tanishtirish. Bolalarga sabzavotlar har yili ekilishini, mevalar esa ko'p yillik o'simlik hisoblanishi haqida kishqacha tushuncha berish.

Sabzavot va mevalar yetishtirishda kattalarning mehnati haqidagi tasavvurni shakllantirish.

Kuzda daraxtlar bargining to'kilishi, o'tlarning sarg'ayishi, dala va boglarda yig'im-terim ishlarining boshlanishi haqida subbatlar uyushtirish.

Kuzning oxirida daraxtlarning bargi butkul to'kilib bo'lishi, o't-larning esa xazonga aylanishi. faqat igna bargli archalargina har doimgidek ko'm-ko'k qolishi haqida tushuncha berish.

Urug'dan o'simliklar o'stirish (o'sishdagi izchillik, o'sish uchun zarur sharoitlar, parvarish qilish) haqida; o'simliklar hayoti va o'sishining ayrim shartlari (ular yerda o'sadi, ularni suv bilan sug'orish kerak, tuproq serozuqa bo'lishi uchun uni o'g'itlash, yorug'lik kerak) haqidagi tasavvurlarini shakllantirish.

Bolalar diqqatini kunlar ilishi bilan daraxtlarning kurtak chiqarishi, gullashi, barg' yozishi, o't-o'lanlarning ko'karishi kabilariga jalb etish. Gilos va shaftoli daraxtining gulini qiyoslash va farqlashga o'rg'atish.

Usimliklarning tuzilishi haqidagi tasavvurni aniklash va mustaxkamlash. Daraxtlarda bitta tana, yo'g'on va ingichka shoxlar, yaproqlar bor. Butalar va bir nechta ingichka tana, shox, barglari borligi, o'tsimon o'simliklarda poya, barg, gullar borligi, o'simliklar ildizlari bilan o'zlarini yerda tutib turishi va yerdan suv hamda ozuqa moddalarini olishi haqidagi tasavvurlarini kengaytirish. Atrofdagi o'simliklarning quyidagi belgilariga qarab tanish: daraxtlar, butalarning barglari, po'stlog'iga; o'tsimon o'simliklarning rangi va gulining shakliga qarab tanish.

Yumshok mevalar: sabzavotlar bilan, o'simliklar o'sadigan joylar (xiyobon, maktabgacha ta'lim muassasasi, bog') bilan tanishtirish. Tanish o'simliklar nomlarini eslab qolishga o'rg'atish.

Maktabgacha ta'lim muassasasida sabzavotlar o'stirilishi haqidagi tasavvurlarini aniqlash, kengaytirish.

Hayvonot dunyosi. Kuz-qish davrida olmaxon, kuyon va tipratikan singari hayvonlar xayoti va tabiiy sharoitlari (qayerda yashashi, qanday yurishi, nimalar bilan oziklanishi, dushmanlaridai kanday

himoyalaniishi) haqidagi tasavvurlarini shakllantirish

Fasllar o'zg'arishi bilan kuyon, olmaxon, tipratikan kabi hayvonlar hayoti (tabiiy sharoitda ular qayerda yashaydilar, nimalar bilan oziklanadilar, dushmanlardan qanday qutuladilar) bilan tanishtirish. Uy hayvonlari va ularning bolalari (it, kuchukchalar, mushuk, mushukchalar), qushlar (chumchuq, kabutar, musicha va boshqalar), atrof muhitda uchraydigan hasharotlar (chumoli, kapalak, xon qizi, ninachi kabi)ni farqlashga o'rgatish.

Uy hayvonlarining hayoti, insonlarning ularni parvarish qilishdagi mehnatlari haqidagi tasavvurlarini aniqlash va kengaytirish.

Uy hayvonlari va ularning bolalari haqidagi bilimlarini kengaytirish. Bolalar ularning tana qismlarini, yurish-turish xususiyatlarini ajrata bilishini va to'g'ri xarakterlashni, nima bilan oziklanishini qanday yurishi, qanday foyda kelirishini, odamlar ular to'g'risida kanday g'amxo'rlik qilishlari haqida bilimlarini kengaytirish.

Bolalarni uy hayvonlari hayoti haqidagi tasavvurlarini boyitish. Ularni uy hayvonlari va parrandalarni parvarish qilishda kattalarga yaqindan yordam berishga o'rgatishni davom ettirish.

Yovvoyi hayvonlar (quyon, olmaxon, tipratikan) haqidagi tasavvurni kengaytirish, ularning bahorgi-yozg'i mavsumdagi tabiiy sharoitdagi hayoti (ovqatlanish, tullash, uya qurish, bolalarni o'stirish, bolalari haqida ota-ona g'amxo'rlik'i xususiyatlari) bilan tanishtirish; tashqi hayotlari, xatti-harakatiga ko'ra yosh hayvonlarning kattalaridan farq qilishini ko'rsatish.

Kunlar ilishi bilan bolalar diqqatini kushlar ko'payib, hasharotlar paydo bo'la boshlagani, kunlar sovishi bilan hasharotlar butkul ko'rinmay qolganiga, muassasa hovlisidagi qushlar ham kamayib ketganiga qaralish. Sovuq qish kunida qorni ochib ovqat izlayotgan qushchaga inqadar qiyin ekanligini his etishga undash. Bolalarda qushlarga g'amxo'rlik qilish hissiini tarbiyalash.

Qushlarning nima bilan oziklanishi, qishlok xo'jaligiga keltiradigan foydasi haqida ham qisqacha ma'lumot berish. Kushlarga xairtoxlik bilan munosabada bo'lish kerakligini tushuntirish.

Tabiat burchagida piyoz o'stirish, parvarish qilish, tashqari sovuq bo'lishiga qaramay, xonada ularning o'sish sababini tushuntirish.

O'rmon hayvonlari ularning yurish-turish xususiyatlarini bilishini va to'g'ri xarakterlashni; yashash sharoitlari, nima bilan oziklanishini

qanday yurishi, qanday foyda keltirishi haqida tasavvur hosil qilish.

Uy hayvonlari hayoti, yoz vaqtda odamlar ularni parvarish qilishdagi mehnatlari (sigir, echki, qo'y, yul'ovlarda o'tlashi, odamlar o't o'rishi, xashak jang'arishlari va hokazo) haqidagi tasavvurlarini aniqlash. Yaqin atrofdagi hayvonlarni, hovliga keladigan qush, kapalak, qo'ng'iz va ninachilarni bir-biridan farqlashga o'rgatish.

Bolalarni uy hayvonlari hayoti haqidagi tasavvurlarini boyitish. Ularni uy hayvonlari va parrandalarni parvarish qilishda kattalarga yaqindan yordam berishga o'rgatishni davom ettirish.

5-6 yosh

Jonsiz tabiat. Bolalarni predmetlar (sharchalar, kubiklar, o'yinchoqlar mashinalar) harakatlari bilan tanishtirish, ularning yo'llari va tezliklarini qiyoslashga o'rgatish.

Moddalarning qattiq holatdan suyuqlikka aylanishi (muzning, smola(gora saqich)ning erishi) va suyuq holatdan qattiq holatga aylanishi haqida tasavvurni kengaytirish.

Suyuklikni parga va aksincha, panni suyuqlikka aylanishi hodisalari bilan tanishtirish. Qattiq moddalarni suyuqlikka va suyuqlikni qattiq (barglari, ranglari, mevalariga qarab) nomini aytishlar, farqlashlari, sabzavotlarning 6-8 xilini, mevali daraxtlardan 4-5 xil(olma, nok, anor, anjur, olcha)ning nomlarini, ranglari, shakli, mazasi, ovqatda iste'mol qilishda xarakterli belgilarini bilishlari kerak.

Sabzavotlar va mevalar haqidagi umumlashtirilgan tasavvurlarni quyidagi belgilariga qarab shakllantirish: sabzavot va mevalar ovqatda qo'llaniladi, ularni maxsus yetishtiradilar: sabzavotlar poliz(dala)da o'sadi, mevalar esa bog'da yetishtiriladi.

O'simlik (suv quyish, tagini yumshatish) va hayvonlar (ovqatlantirish, kattalar yerdamida akvarium yoki qafasni tozalash)ni parvarishlashni bilishi

Xona gullaridan aloe bilan tanishtirishni davom ettirish, ularni parvarish qilish yo'llarini o'rgatish. Bolalarda tabiatdagi go'zallikdan zavq olishni tarbiyalashni davom ettirish. Tabiatga zarar yetkazmaslik, ekologiyani buzmaslik(tevarak-atrofni iflos qilmaslik. o't-o'lanlarni bosmaslik, daraxt shoxlarini sindirmaslik, gullarni yulmaslik, buning oqibatida gullar, kapalaklar yo'q bo'lib ketishi, chumollilarning inini buzmaslik va h.k.)ni bolalar ongiga singdirish. O'simliklarning tuzilishi,

ularning ayrim qismlari vazifalari haqidagi tasavvurni aniqlash va kengaytirish: ildizlar suvni, ozuqa moddalarni shimib oladi, bular poyalari orqali, tana orqali, shoxlar orqali yaproqlar, gullar, mevalarga yetkazilishi haqidagi tasavvurlarini kengaytirish. O'simliklarning o'sishi uchun havo, suv, quyosh, ozuqali tuproq zarurligini amaliy ishlar orqali tanishtirish.

Zaruriy sharoitlar yetishmasligini bildiruvchi belgilarni bolalar bilishlari kerak: yorug'lik kam bo'lganida o'simlik yorug'lik tomonga cho'ziladi. yaproyushri va g'yuyasi oqaradi. ozika moddasi kam tuproqda o'simliklar sekin o'sadi, issiq bo'lmasa urug ummaydi, barglar yozilmaydi, suvsiz o'simliklar kurib qoladi.

O'simliklarni ko'paytirishning usullaridan biri-qalamcha qilish bilan tanishtirish. Erta gullaydigan o'tsimon, butasimon o'simliklar va daraxtlar bilan ganishtirishni davom ettirish. Ba'zi daraxtlar(o'rik, bodom) avval gullab, so'ng barg chiqarishi, ba'zilari esa barg chiqarib (olma, behi) so'ng gullashini tushuntirish.

Bahor tabiatning uyg'onish fasli ekanligi haqidagi tasavvurlarini kengaytirish va chukurlashtirish. Ayrim o'simliklarning pivozidan, daraxtlarning qalamchasidan, butasidan ko'payishi mumkinligini tushuntirish va o'rgatish.

Maktabgacha ta'lim muassasasi hovlisida bolalar bilan birgalikda erta gullaydigan daraxt va gul ko'chatlarini ekish, tagini yumshatish va sug'orishga o'rgatish. Qu rigan shox - shabbalarni kirgish. ko'milgan gul, tok va anor ko'chatlari arini ochish va ularni parvarish qilish ko'nikmasini hosil qilish.

Urug'lardan o'simliklar o'stirilishi (2-3 xil sabzavot lullaydigan o'simliklar misolida), o'simlikning o'sishi va rivojlanishidagi asosiy bosqichlar haqidagi(urug' unib chiqishi, yaproklari poya, gul, urug'), o'simliklar o'stirish, ularni parvarishlashning asosiy usullari(chopiltigan yerga o'tkazish, suv quyish, yerni yumshatish, o'toq kilish, ozuka berish) haqidagi tasavvurni shakllantirish.

Hayvonot dunyosi. Yevvoyi hayvonlar(tulki, bo'ri, ayiq)ning hayoti bilan tanishtirish. Hayvonlarning tashqi kiyofasi, yashash tarzi xususiyatlarini ajrata bilish va xarakterlash ko'nikmasini shakllantirish. ular kayerda yashaydi. o'ziga qanday uy quradi, qanday yuradi, kuzda, kishda nima bilan oziqlanadi, kishga qanday tayyorgarlik ko'radi. Bolalarni hayvonlarning ko'rinishi

o'xshashliklarni ajrata bilishga, bir-biriga o'xshashligiga karab xulosa chiqarish (o'rmon hayvonlari, yirtqich hayvonlar)ga o'rgatish.

Ular nisbatan ehtiyotkorona munosabatda bo'lishga o'rgatish.

Bolalar diqqatini kuz faslida ob-havo o'zgarishiga, daraxt barglarining sarqayib o'tishiga, kishilar kiyimidagi o'zgarishlarga, hashorat va kushlarning kamayib qolganiga karatish, bularning sabablarini mustaqil aytib berishga o'rgatish

Kuz faslining eng go'zal xususiyatlari turli-tuman yorqin ranglarga boy ekanligi haqidagi bilimlarini aniqlatish. Bu davrdameva va sabzavotlar garq pishadi, yig'im-terim mavsumi boshlanadi. Kuz fasli haqidagi tasavvurlarini kengaytirish hamda mustaqil ravishda kattalarga yordam berilgan odatlantirish

Bolalar ongiga tabiatga zarar yetkazmaslik, ekologiyani zararlamaslik (tevarak-atrofni iflos qilmaslik, hayvon va kushlarga ozor bermaslik, uyalarini buzmaslik, gullarni yulish oqibatida gullar, kapalaklar yo'q bo'lib ketishi, chumollarning inini buzmaslik va h.k.)ni bolalar ongiga singdirish.

Hayvonog dunyosi. Uy hayvonlari (tuya, ot, sigir, qo'y, echki) va parrandalar (tovuq, xo'roz, kurka, o'rdaq, goz)ning asosiy turlari, xayoti va sharoitlari haqidagi bilimlarini mustahkamlash va sistemalashtirish kuyidagi belgilar asosida umumlashtirilgan tasavvurni tashkil qilish, odamlar yenisida yashaydigan va undan qo'rkmaydigan hayvonlar, foyda keltiradigan hayvonlar, insonlar, ularning hayot kechirishlari uchun zarur bo'lgan sharoitlarni yaratish, uy hayvonlarining kishilar hayotida tulg'an o'rni haqidagi tasavvurlarini kengaytirish, ularda g'amxo'rlik tuyg'ularini mustahkamlash.

Bolalarga respublikamizda qishlab qoluvchi kushlar (musicha, chumchuq, kaklik, bedana) haqida tushuncha berish. Kushlarning ovqatlanishi, tashqi ko'rinishi, ulardagi o'zaro o'xshashlik va farqli tomonlarini farklashga o'rgatish. Ular qishda g'amxo'rlik ko'rsatish va xayrihoblik munosabatini tarbiyalashni davom ettirish.

Qish faslining o'zigaxostabiyati haqidatush'uncha berish (k'uncha qisqa, sovuq, ayozli bo'lishi, ariq va ko'lmaklarning muzlashi, qorning pag'a-paga yog'ishi va b.) yer yuzi va daraxtlar usi oppoq qor bilan qoplanganda tabiat qanchalik jozibali ko'rinishiga bolalar e'tiborini qaratish, ularning estetik tuyg'ularini shakllantirish.

Kunlar ilishi bilan qichllar, hashoratlarning ko'payishi, ularning

harakatini kuzatish. in kurishi. tuxum qo'yishi, bola ochishi va h.k. haqidagi tushunchalarini kengaytirish.

Bolalarga qushlarning donxo'raklariga don solishni, suvlarini almashirishni o'rgatish. Qafasga paxta, yumshoq matolardan tashlab, kushlarning harakatlarini kuzatish. Kushlarning sayrashini tinglash va fahkashga o'rgatish.

M'nachi, chumoli, asalari. kapalaklarning paydo bo'lish sababi, hayot tarzi, nima bilan oziklanishini tushuntirish.

Bahorda tabiatdagi o'zgarishlar haqidagi tasavvurni bir tizimga kengina keltikka tushirish. Issiqlikning ortib borishi bilan qor, muzlarning erib borishi o'rtasidagi, tuproqning xolati. Bularning barchasini tabiat uyg'unlashiga ta'siri to'g'risidagi tasavvurlarini shakllantirish.

Yoz faslida poliz, bog' va dalalardamevalar pishishi, ayrim sabzavotlarning yer ostida meva tugishi va pishishi(kartoshka, sabzi, yeyong'oq) haqida ma'lumot berish, mevalarni hididan ajratishga o'rgatish, sabzavot va mevalarni inson organizmiga ta'siri, foydasi haqida bolalarga tushuntirish hamda ularni qanday iste'mol qilish haqida suhbatlashish.

Yer maydoichasidagi va yaqin oradagi o'simliklar haqidagi bilimlarini aniqlash. Yaproq, gul, va mevalari, po'stlog'iga qarab daraxt, butalarni farqlashga o'rgatish. Boshqoqli ekinlarni o'stirish bilan, o'rmon mevalari, qo'ziqorinlar bilan tanishtirish. Turli xil o'simliklarning o'sish joylari(o'tloq, dasht, o'rmon, dala, bog', poliz, xiyobon) haqidagi tasavvurlarini aniqlash

Bolalarga o'zlariga tanish uy hayvonlari va parrandalarning inson uchun foydalitomonlari haqida ma'lumot berish. Ularni parvarish qilishga o'rgatish. Hasharotlar(kapalak, minachi, chumoli, asalari, chigirtkalar) ning tabiiy sharoitdagi hayoti haqida tasavvurlarini shakllantirish. Ma'lum joylarda yashaydilar(kapalaklar)o'tloqlarda, kurbaqalar-botqoqlarda va h.k.) ovkat izlashadi(kapalaklar, asalarilargullar shirasini, kurbaqalar mayda chivinlarni), dushmanlaridan qochish uchun yaxshi moxlanganliklari (minachlar tez uchadi, kapalaklar pirlilab uchadi, chigirtkalar, kurbaqalar sakraydilar va h.k.), uchib ketadigan kushlar(3-4 sah) bilan, tashqi ko'rinishi xatti-harakati(nima bilan oziqlanadi, nima uchun issiq o'lkalarga uchib ketadi) bilan tanishtirish. Kushlardan birining in kurish va bola ochishi bilan tanishtirish.

Bolalarning tabiatdagi yozgi hodisalar, issiqlik, namning ko'nligi

bilan o'simliklarning birdaniga gurillab o'sishi, barcha hayvonlarning faol hayot boshlashi o'rtasidagi aloqadorliklari haqidagi tasavvurlarni bir tizimga ketma ketlikka tushirish.

6-7 yosh

Jonsiz tabiat. Bolalarda jonsiz tabiat hodisalari haqidagi tasavvurlarini shakllantirish.

Havo, magnitning xususiyatlari bilan tanishtirish. Bolalar uchun tushunarli vositalar yordamida havo hamma joyda: suvda, g'ishda, yerda va shu kabilarida mavjudligini tajribalar orkali ko'rsatish. Havoning qayishqok bo'lishi, ma'lum hajmi egallashi (sovon ko'liklarini nuflash, sharlarni puflash) mumkinligini ko'rsatish. Havo harakatlanadi (shamol) va u harakat qilib, predmetlarni joydan joyga ko'chirishi va shuningdek, harakatlarga qarshilik ko'rsatishi mumkin (parashyut).

Bolalarni magnitning xususiyatlari bilan tanishtirish. Magnit o'ziga metall buyumlarni tortishi, magnitning xususiyatlari to'siklar orqali ham namoyon bo'lishi (magnit predmetlar suv, qog'oz, plastmassa, yogoch, karton orqali ham tortilishi). Magnit o'ziga tortinish va o'zidan itarishi bilan tanishtirish.

O'simliklar dunyosi. Bolalarni yangi hona o'simliklari bilan tanishtirish. Ularning xususiyatlari: shakli, hajmi, poyasi, barglar, gulining rangini ajratish va xarakterlashga o'rgatish. O'simliklarning yorug'likka, issiqlikka, namga, oziklanuvchi tuproqqa ehtiyojari haqidagi tasavvurni shakllantirish. Bolalarni yerug'likni sevuvi va salqinga chidamli, suvni sevuvi va suvsizlikka bardosh beruvchi o'simliklarning tashqi tuzilishiga qarab farqlashga o'rgatish.

Sabzavotlarning (8-9 xili), meva (5 xili)larning va sitrus o'simlik (3-4 xili)larning shakli, rangi, hajmi, ta'mi, ozik-ovkat sifatida qo'llanilishi, belgilarga qarab qiyoslash va xarakterlay olish ko'nikmasini shakllantirish, umumlashtirilgan (sabzavotlar, mevalar, gullar) so'zlarni ko'llashga o'rgatish.

Bolalarda tabiatdagi go'zallikdan zavq olishni tarbiyalashni davom ettirish. Ular ongiga tabiatga zarar yetkazmaslik, ekologiyani zararlamaslik (tevarak-atrofni iflos qilmaslik, o'to'lanlarni bosmaslik, daraxt shoxlarini sindirmaslik, hayvon va kushlarga ozor bermaslik, uylarini buzmaslik, gullarni yulmaslik, bu ning oqibatida gullar, kapalaklar yo'q bo'lib ketishi, chumollilarning inini buzmaslik va h.k.)

ni bolalar ongiga singdirish.

Bolalarning hovlidagi barcha o'simliklar va xonaki(kishda vaq-tincha ukazilgan) o'simliklarning yorug'likka, issiqlikka, suvga, (ozuqa) tuproqqa o'lgan ehtiyojlari haqidagi tasavvurlarini aniqlash. O'simliklarning o'sish va usmasligi shart-sharoitlarining mavjudligi va ularning turlicha talablarga bog'liqligini belgilashga o'rgatish.

U'simliklarning o'sishi uchun havo, suv, quyosh, ozuqali tuproq zarurligini amaliy ishlar orkali tanishtirish.

Bolalarning o'simliklarni turi yo'l bilan ko'paytirish haqidagi bilimlarini kengaytirish. O'simliklar qalamchasidan, piyozidan, butasini ajratib ekishdan nishi mumkinligini xonaki o'simliklar misolida ko'rsatish. O'simlikning U'ishi uchun yorug'lik, suv, issiqlik, ozuqali tuproq zarur ekanligi to'g'risidagi bilimlarini tajriba, amaliy mashg'ulotlar orqali takomillashtirish. Bahor Uldari haqidagi tasavvurlarini aniqlash, bolalarni ularning rangi, shakli, gullari, yaproqlarini xajmi, belgilari ajdabab kiyoslash asosidaxarakterlashga o'rgatish.

Ertal gullaydigan o'teimon, butasimon o'simliklar va daraxtlar bilan I tanishtirishni davom ettirish. Ba'zi daraxtlar(o'rik, bodom) avval gullab, so'ng barg chikarishi, ba'zilar esa barg chikarib(olma, behi) so'ng gullashini tushuntirish.

Bolalar bilan birgalikda maktabgacha ta'lim muassasasi hovlisida daraxt I va gul ko'chatlarini ekish, tagini yumshatish va sug'orishga o'rgatish. Qurigan shoxshabbarlarni qirgish, ko'milgan gul, tok va anor ko'chatlarini ochish va ulari parvarish qilish ko'nikmasini hosil qilish.

Hog', poliz va gulxonada sabzavot va gul ekinlari yetishtirish haqidagi bolalar tasavvurlarini boyitish. O'simliklarning ayrim turlari misolida bolalar ularning urugdan ko'karib, to urug bergunigacha bo'lgan o'sish va rivojlanish davrining izchilligini, unib chiqishi uchun zarur bo'lgan shart-sharoitlarni, I ularni parvarishlash usullarini bolalar ongiga singdirish, amalda kuzatish I ishlarini olib borish.

Yovvoyi o'simliklar urug'ini to'kib ko'payishi va madaniy o'simliklarni inson tomonidan yetishtirilishi, madaniy va yovvoyi o'simliklarning inson hayotidagi ahamiyati, barcha o'simliklarni ehtiyet qilish va ularni qo'riqlash asosida madaniy va yovvoyi o'simliklar asosida umumiy tasavvurni shakllantirish. U'simliklar qanday belgilari asosida (xonaki, dala, poliz ekinlari)madaniy o'simliklar (o'tmon, o'tloq ekinlari), yovvoyi o'simliklarga bo'linishi to'g'risidagi z

tushunchalarini shakllantirish, guruhdagi gullar nomini bilish.

Hayvonot dunyosi. Bolalarni o'zlariga tanish bo'lgan yovvoyi (quyonlar, tulklar va hokazo) va tabiat burchagida yashovchi hayvonlarning moslashuvchanlik xususiyatlari bilan tanishtirish. Hayvonlarning o'zi yashaydigan muhitga tanasining tuzilishi va xatti-harakat bilan moslanishiga doir belgilarini ajrata bilishga o'rgatish.

Uzun baquvvat oyoqlari tez yugurish imkonini beradi (bo'ri), agar hayvonning orqa oyoklari uzunroq bo'lsa, unda hayvon katta-katta sakrab yuradi (kuyon), o'tkir qayrilgan tirnoqlari daraxtlarga tirmashib chiqishga yordam beradi (olmaxon), to'ntok baquvvat, oldingi oyoqlari yon tomonga chiqqan, tirnoqlari yerni qazishgamoshlagan (toshbaqa, ko'rsichqon).

Hayvonlarning tana koplami (himoya uchun xizmat qiladigan rang (kuyon, olmaxon)ga, ignalar (tipratikan), katiq qoplamga (toshbaqa) ega bo'lib, bular dushmanidan o'zini himoya qilishda yordam) himoya va moslashuv xususiyatiga ega ekanligi haqidagi tasavvurlarini kengashirish.

O'simlik (suv quyish, tagini yumshatish) va hayvonlar (ovqatlanirish, kattalar yordamida akvarium yoki kafasni tozalash)ni parvarishlashni bilish.

Kuz faslining o'ziga xos xususiyatlari: kunlar soviy boshlab, kunduzi qisqaradi. Yaproqlar to'kiyadi, o'tlar so'liydi. O'simliklar o'sishdan to'xtaydi, chunki ular uchun zarur bo'lgan yorug'lik va issiqlikning miqdori kamayadi. Sovuq tushishi bilan hasharotlar yashiradi. kushlarning ko'pchiligi issik o'ikalarga uchib ketadi, hayvonlar qishga tayyorgarlik ko'radilar: tullaadi (barcha hayvonlar), ovqat to'playdi (olmaxon), ovkat yeb semirib ketadilar va uyqu uchun joy izlaydilar (tipratikan, ayiq).

Bolalar uchun yangi O'zbekiston sharoiti uchun xos bo'lmagan uy hayvonlari-shimol bug'usi bilan tanishtirish. Ularning yashash joyi, tashqi qiyofasi fe'l-atvori, inson tomonidan boqilishi va ular yetkazadigan foydalar haqida tasavvurni shakllantirish. Hayvonlarning tanatuzilishi va fe'l-atvori, tabiiy sharoitlarga moslashuvi yungning qalinligi, uning qor ostidagi mox (shimolda o'sadigan o'simlik)ni kovlab olish ko'nikmasi, buguning keng qo'shaloq tuyoqlari bilan loy, tuproqli yer va xatto qiya yerlarda ham yura olishi, o'zining belgilar bilan uy hayvonlari toifasiga kirishi haqida so'zlab berish.

Tabiat burchagida yashovchi qushlar haqida, ularning yashash sharoiti, oziqlanishi, ko'payishi to'g'risidagi tasavvurlarini anikdash. Qushlarning uchishga moslashganligi xaqidagi tasavvurlarini shakllantirish (keng yilgama kanotlari, dum, yengil patlari havoga tayanish va uchish imkonini beradi).

Qish faslining o'ziga xos tabiati haqida tushuncha berish (kunlar qisqa, sovuq, ayozli bo'lishi, arq va ko'lmaklarning muzlashi. korning yilgama yozg'ishi va b.) yer yuzi va daraxtlar usti oppoq qor bilan qoplanganda tabiat qanchalik jozibali ko'rinishga bolalar e'tiborini qaratib, ularning estetik tuyg'ularini shakllantirish.

Daraxt va butalar bargsiz, harakatsiz holatda. Hasharotlar ham, ular bilan oziqlanuvchi qushlar ham yo'q. Ular issiq o'ikalarga uchib ketishgan. Qishlab koluvchi qushlar o'to'lanlarning urug'larini va o'simliklarning mevalarini, odam yashab turgan joy oldidagi ovqat qoldiqlarini yeydilar. Odamlar kushlarni boqib turadilar.

Yovvoyi hayvonlarning bahor davridagi hayoti va tabiatga moslanganligi bilan bo'zlarni tanishtirishni davom ettirish, ular uyq'dan uyg'onadilar, dam olish holatidan chiqadilar, tullaadi, joy quradilar...

Hayvonlarning rivojlanishi haqidagi bilimlarini kengaytirish. Qushlar (to'ya) kuradi, tuxum qo'yadi, bolalaydi, baliqlar urug' ko'yadi va bolalaydi.

Bolalarni akvariumda boqiladigan baliqlarning tana tuzilishi va harakatlari, bularning hammasi hayotga moslashish belgilari ekanligi bilan tanishtirish. Baliklarning tanasi, shakli, hajmi, ko'zlari va og'zining tuzilishini ajrata bilishga, bu xususiyatlarni ularning xatti-harakati, xususiyatlari (yashash joyi, harakat usuli, ovqatlanishi) bilan qiyoslashga o'rgatish.

Bolalarda bahor haqidagi umumlashgan tasavvurni shakllantirish: kunlar issiqroq bo'ladi, kuvoish ravshanroq yoritadi, qor va muzlar eriydi, o'tlar, navro'zguilar paydo bo'ladi, kuraklar to'lishadi va birinchi gullar, yaproqlar paydo bo'ladi. Jonivorlar uyqudan uyg'onadi (hasharotlar, hayvonlar), uchib ketgan qushlar qaytib kelishi xaqidagi tushunchalarini kengaytirish.

Bolalarga o'zlariga tanish uy hayvonlari, ularning yoz faslidagi hayoti haqidagi bolalar bilimlarini aniqdash, ular haqida umumlashgan tasavvurni mustahkamlash. Qanday belgilar asosida u yoki bu hayvon uy hayvoni guruhiga kirishi haqida bolalar bilimlarini aniqdash. Hayvon va

parandalarining inson uchun foydali tomonlari haqidagi tasavvurlarini aniklash. Ularni parvarish qilishga o'rgatish.

Bolalar bilan hayvonlarning o'sishi va rivojlanishi haqidagi tasavvurlarini keshga'irish. Qushlar, hayvonlarning bolalari juda nozik tug'ilishi, ular ko'p jixatdan katta hayvonlardan fark kilishi haqida subhatlashish. Kichik hayvon yeki paranda ko'pincha yung yoki pat bilan qoplanmagan, ko'zi yumuq, mustaqil yura lmaigan va ovqatana olmaydigan bo'ladi. Ota-onalari ular haqida gamxo'rlik Qilishlari, isitishlari, ovkattantirishlari, dushmanlardan qo'rliklashi, ovqat izlab topish, yurish, uchish, tirmashib chiqish va sakrashga o'rgatishlari haqidagi tushunchalarini aniqlash va kengaytirish adiqdar baliqchalari haqida gamxo'rlik qilmaydilar. Baliqlarning baliqchalari mustaqil ravishda ovqat izlaydilar, dushmanlardan yashirinadilar.

Yovvoyi va qo'lga o'rgatilgan hayvonlarni taniy olishga bolalarni o'rgatish.

Qanday belgilari bilan ular u ye*Ki bu guruhga taalluqli bo'lishini tushuntirish.

Yoz fasi haqida umumlashgan tasavvurni shakllantirish: iliq, issiq, yomgir yogadi, momaqaldiroq bo'ladi. Hasharotlar ko'p. Hayvonlar faollashadilar. bolalaydilar. Usimliklar gullaydi, yegiladi, xosil beradi.

Yoz faslida poliz, bog' va dalalarda mevalar pishishi, ayrim sabzavotlarning yer ostida meva tugishi va pishishi(kartoshka, sabzi, yeryong'oq) haqida ma'lumot berish, mevalarni mevasi hididan ajratin^a o'rgatish, sabzavot va mevalarni inson organizmiga ta'siri va foydasi haqida bolalarga tushuntirish hamda ularni qanday iste'mol qilish haqida subhatlashish.

§ 2. Sharq va g'arb olimlarining tabiat haqidagi qarashlari

O'rta Osiyo xalqlari, jumladan o'zbek xalqi qadimdan ekologik madaniyat merosiga ega.

Eng mo'tabar, qadimgi qo'lyozmamiz «Avesto»xalqimizning beba-ho mulki sanaladi. Bu nodir kitob bundan o'tiz asr muqaddam shu zaminda yashagan ajdodlarimizning biz avlodlarga qoldingan ma'naviy tarixiy merosidir. «Avesto», ayni zamanda, bu qadim o'lkada buyuk davlat, yuksak ma'naviyat va madaniyat bo'lganligidan guvohlik

beruvchi tarixiy hujjatdir.

«Avesto» tabiat, jamiyat va inson o'rtasidagi munosabatlarni ma'naviy, mihiy va axloqiy mezonlar orqali uyg'unlashtiruvchi, kishini qutqalib olgan olamni o'rganishga chorlaguvchi falsafadir.

«Avesto»da noyob dorivor g'iyohlar haqida qimmatli ma'lumotlar mavjud. Bundan tashqari, uyjoy, atrofmuhit, tabiatni muhofaza qilish, uni avarash to'g'risida tavsiyalar berilgan.

«Avesto»da yer, suv, xona, inson tana a'zolari, kiyim Kechaklarni toza tutish haqida yozilgan. Atrofmuhit, ko'chalarni, butazorlarni o'choqlarni, yerni iflos qilgan kishilar jazolanganlar. Shuningdek, muhit tozaligini saqlash va kasalliklarni oldini olish maqsadida axlatlarni, ifloslangan joylarni tosh, tuproq, qum bilan ko'mib tashlash buyurilgan. Avesto kasallik tarqatuvchi hasharotlarni yo'qotish, shuningdek, uy hayvonlarini to'g'ri parvarish qilish yomonlari ham ko'rsatilgan.

O'rta asrlarda O'rta Osiyoda yashab ijod etgan olimlardan Muhammad Muso alXorazmiy, Abu Nasr Forobiy, Abu Rayhon Beruniy, Abu Ali ibn Sino va boshqalar tabiatshunoslik fanining rivojlanishiga katta hissa qo'shganlar. Ular hali ekologiya fani dunyoga kelmagan davrda tabiat va undagi muvozanat, o'simlik va hayvonot dunyosi, tabiatni e'zozlash haqida qimmatli fikrlar aytganlar. Buyuk alloma **Muhammad ibn Muso alXorazmiy** (783850) risolalaridan birida bunday deb yozadi:

«Hilmi, daryoning ko'zlari yoshlansa, uning boshiga g'am, kulfat tushgan bo'ladi. Odamlar, daryodan mehringizni darig' tutmanglar!» Daryoning «yoshli ko'zlarini» deganda Muhammad Muso alXorazmiy olimlarni ko'zda tutgan ekan? Ehtimol, u daryo suvining ortiqcha larot bo'lishini nazarda tutgandir? Vaholanki, buyuk bobomiz eng avvalo daryo bilan odamlarning «birlirlarini tushunishlari», o'zaro mehmonhabbat qo'yishlarini nazarda tutgan.

847 yilda Muhammad alXorazmiy «Kitob surat alarz» nomli asarini yozdi. Unda dunyo okeanlari, quruqlikdagi qit'alar, qutblar, ekvatorlar, cho'llar, tog'lar, daryo va dengizlar, ko'llar va o'rmonlar, ulardagi o'simlik, hayvonot dunyosi, shuningdek, Yerning asosiy boyliklari hamda boshqa tabiiy resurslar haqida ma'lumotlar keltirilgan. Ushbu risolada matematika, geologiya, astronomiya, etnografiya, tibbiyot, shuningdek dunyo xalqlarining tabiiy ko'nikmalari va tarixiyhuquqiy bilimlari umumlashtirilgan.

2.1. Abu Nasr Forobiy. O'ra Osiyo xalqlari ijtimoiy-falsafiy fikrlarining eng yirik va mashhur vakillaridan biri Abu Nasr Forobiyning (873-950) ilmiy-falsafiy merosi nihoyatda boy. Uning asarlari hozirgacha to'liq aniqlanmagan. Nemis olimi M.K. Brokkelmannning ro'yxatida Forobiyning turli sohalariga oidi 180 ta asarining nomi keltirilgan.

Forobiy tabiatshunoslikning turli tarmoqlari bilan shug'ullangan bo'lib, uning

«Kitob alhajm va almiqdor», «Kitob almabodi alinsonia» («Insoniyatning boshlanishi haqida kitob»), «Kitob ala'zo alhayvon» («Hayvon a'zolari to'g'risida kitob») nomli asarlari bunga dalil bo'la oladi.

Tabiatshunoslikka oid «Odam a'zolarining tuzilishi», «Hayvon a'zolari va ularning vazifalari haqida» kabi asarlarida odam va hayvonlardagi ayrim a'zolarining tuzilishi, xususiyatlari va vazifalari haqida ham to'xtab o'tilgan.

Odam a'zolarining tuzilishi va vazifalari haqida so'z yuritilganda o'zgarishlar, ya'ni kasalliklar birinchi navbatda ovqatlanish tartibining buzilishi oqibatida kelib chiqadi, deb tushuntiriladi.

Forobiy tabiiy va inson qo'li bilan yaratiladigan sun'iy narsalarni ajratgan. Shuningdek, u tabiiy narsalar tabiat tomonidan yaratilganligini va bunda inson omilining ta'siri katta ekanligini, tabiiy va sun'iy tanlash hamda tabiatga ko'rsatiladigan boshqa ta'sirlarni atroflicha baholagan.

2.2. Abu Rayhon Beruniy (973-1048) koinodagi hodisalarni taraqqiyot qonunlari, narsa va hodisalarning o'zaro ta'siri bilan tushuntirishga urinadi. Olim yerdagi ba'zi hodisalarni quyoshning ta'siri opqali izohlaydi. Beruniyning fikricha, yerdagi o'simlik va hayvonot olamining yashashi uchun zarur imkoniyatlar cheklangan. Lekin o'simlik va hayvonlar doimo ko'payishga intiladi va shu maqsadda kurashadi. Beruniyning tabiatshunos sifatida quyidagicha fikrlari hanuzgacha o'z dolzarbligini yo'qotmagan:

«Ekin va nasi qoldirish bilan dunyo to'lib boraveradi. Garchi dunyo cheklangan bo'lsada, kunlar o'tishi bilan bu ikki o'sish natijasida ko'payish cheklanmaydi. Agar o'simliklardan yoki jonivorlardan biror xilining o'sishiga sharoit boimay, o'sishdan to'xtasa ham, boshqalarida bu ahvol bo'lmaydi. Ular birdaniga paydo bo'lib, birdaniga yo'qolib ketmaydi. Bordiyu yer yuzini bir xil daraxt yoki bir xil hayvon butunlay qoplab olsa, bu holda hayvonning ko'payishiga ham, daraxtning o'sishiga ham o'rin qolmaydi. Shu sababdan dehqonlar ekinlarni o'toq

qilib, keraksizini yulib tashlaydilar».

Beruniy asarlarida o'simlik va hayvonlarning biologik xususiyatlari, ularning tarqalishi va xo'jalikdagi ahamiyati haqida ma'lumotlar topish mumkin. Beruniyning ilmiy qarashlari, asosan, «Saydana», «Meteorologiya», «Qadimgi avlodlardan qolgan yodgorliklar» asarlarida o'z aksini topgan. Unda Eronning turli tropik o'simlik va hayvonlarining tashqi muhit bilan aloqasi, ularning xulq-atvori yil fasllarining o'zgarishi bilan bog'liqligi misollar bilan tushuntirilgan.

Beruniy yer yuzining o'zgarishi o'simlik va hayvonot dunyosining o'zgarishi bilan, tirik organizmlarning turli hayoti yer tarixi bilan bog'liq bo'lishi kerak, deb hisoblaydi. Qummi kavlalab, uning orasidan shug'lanqchi topish mumkin. Buning sababi, bu qumlar qachonlardir okean tubi bo'lgan, deb ta'kidlaydi alloma.

Beruniy «Saydana» degan asarida 1116 hil dori-darmonlarni tavsiflagan. Uning 750 tasi turli o'simliklardan, 101 tasi hayvonlardan, 107 tasi esa minerallardan olinadi. Beruniyning «Qadimgi avlodlardan qolgan yodgorliklar» va «Hindiston» asarlarida o'simlik va hayvonlarning muhitida hamda ularning tashqi muhit bilan o'zaro aloqasi haqida ham qiziqarli ma'lumotlar keltirilgan. Beruniy o'zining tabiiy ilmiy kuzatishlari, tajribalari asosida tabiatdagi hodisalar ma'lum tabiiy qonunlar asosida boshqariladi, ularni tashqaridan ta'sir etuvchi har qanday kuch o'zgaritish qobiliyatiga ega emas, degan xulosaga keladi.

2.3. Abu Ali Ibn Sino (980-1037) yirik qomusiy olim sifatida tanilgan.

450 ta asari mavjud bo'lib, bizgacha 240 tasi yetib kelgan. Ibn Sino asarlari orasida «Tib qonunlari» shox asari tibbiyot ilmining qomusi bo'lib, o'ra asr tibbiyot ilmi tarqalishining oliy cho'qqisi bo'lib hisoblanadi.

Ibn Sinooning falsafiy va tibbiy ilmiy qarashlari uning jahonga namoyish

«Kitobnashrif», ya'ni «Davolash kitobi» asarida bayon etilgan. Bu asarda materiya, fazo, vaqt, shakl, harakat, borliq kabi falsafiy tushunchalar, shuningdek, matematika, kimyo, botanika, ekologiya, geologiya, astronomiya, psixologiya kabi fanlar haqida fikrlar bayon etilgan.

Ibn Sinooning tog'larning vujudga kelishi, yer yuzining davrlar o'tishi bilan o'zgarib borishi, zilzilalarning bo'lishi kabi turli tabiiy jarayonlar

haqidagi fikrlari geologiya ilmining rivojlanishiga katta hissa qo'shdi.

2.4. Zahiriddin Muhammad Bobur (1483-1530). Bobur nafaqat shoir balki podsho, ovchi, tarixchi, bog'bon va tabiatshunos bo'lgan. «Boburnoma» asarida Bobur o'zi ko'rgankechiganlari, yurgan joylari tabiati, boyligi, urfodati, hayvonoti, o'simliklarini tasvirlagan. Asarda yer, suv, havo ga tegishli xalq so'zlari ko'plab uchraydi.

Bobur o'z asarida joyning geografik o'rni, qaysi iqlimga mansubligi, o'simliklari, hayvonlari haqida bayon etgan va O'rta Osiyoda qadim vaqtlardan buyon qovun, bug'doy, o'rik, nok va mevalarning bir nechta navlari borligi haqida ta'kidlagan.

Asarda Bobur borgan joylarining tabiati va o'ziga xos xususiyatlarini Andijon bilan taqqoslagan, hamda O'rta Osiyo, Afg'oniston, Xuroson va Hindistondagi hayvonot dunyosi haqida batafsil bayon etib bergan. Chexyalik mashhur pedagog **Ya.A. Komenskiy** bashariyat tarixidan demokratik pedagogikaning asoschisi sifatida o'rin olgan. U o'zining ongli hayotini va amaliy pedagogik faoliyatini, yaratgan ilmiy asarlarini bolalarni o'qitish va tarbiya-lashdek oliyanob ishga bag'ishlagan.

Uning fikricha, inson tabiatining eng go'zal mavjudotidir. Inson tabiatiga ergashib, hamma narsani bilib olishi mumkin. O'zining «Buyuk didaktika», «Tillar hamma fanlarning ochiq eshigi», «Fizika», «Falakiyot», «Onalar maktabi», «Tinchlik farishtasi» kabi asarlarida o'zining muhim pedagogik g'oya-larini ifodalagan.

Ya.A. Komenskiy maktablarning 4 turini yilning 4 fasliga o'xshatgan. «Onalar maktabi» xushbo'y o'simliklar, g'uncha va gullarga burkangan ajoyib bahorni eslatadi. «Ona tili» maktabi yozga va ayrim-ertta pishgan mevalarga o'xshaydi.

«Gimnaziya»da dalalar, bog' va terakzorlardagi mo'l-ho-silni yig'ib, uni «aql xazinasi»ga joylayotgan kuz faslini eslatadi. Va nihoyat,

«Akademiy» yig'ilgan hosilni umr bo'yi sarflash-ni mo'ljallab taqsimlayotgan kishiga o'xshatiladi. Ya.A. Komenskiy «Onalar maktabi»da 18 ta fandan ma'lumot olishni tavsiya etgan. Uning fikricha olti yashar bola:suv, yer, havo, olov, yomg'ir, qor, muz, tosh, temir, daraxt, o't, qush, baliq kabilarni;yorug'lik va qorong'ulikning farqini, osmon, quyosh, oy, yulduzlar haqidagi bilimlarni, ularning har kuni chiqishi va botishi haqidagi tasavvurlarni;

o'zi yashayotgan joyning xususiyatiga muvofiq tog', vodi, dala,

da yo'l, qishloq, shahar nima ekanligini bilishi kerak. Ya.A. Komenskiy hamma narsani tabiatga bog'lab tu-shuntirgan. U o'quvchilar diqqatini jalb etish uchun kitob-larning nomini qiziqarli nomlab, mazmunini to'liq ifodalab bergan. Uning aytishicha, bu sohada mavjud narsalardan eng ehtiyotli bog'ning turli manzaralaridan namuna olishdir. Masalan, nega endi 1-sinf uchun bitilgan kitobni «Gu-nafsa jo'yagi», 2-sinf kitobini — «Atirgul tupi», 3-sinf kitobini — «Istirohat bog'i» va hokazo deb nomlash mumkin emas? Ya.A. Komenskiy bolalarni tarbiyalashda tabiatning aha-miyatini o'zining boshqa asarlarida ham ochib bergan.

1. G. Pestalossi 1746- yilda shveysariyalik shifokor oilasida tug'ilgan. U o'z zamonasining mashhur pedagogi bo'lgan. Uning fikrlari hatigacha pedagogika sohasida qo'llanib keli-nadi. U «Gertuda o'z bolalarini qanday qilib o'qitadi», «Ku-zatish alifbosi», «Son to'g'risida ko'rsatmalari ta'lim», «Oq-qush qo'shig'i» kabi asarlarni yaratdi. I.G. Pestalossining fikri-cha, bolaga berilayotgan tarbiya tabiat bilan uyg'un bo'lishi kerak. U Ya.A. Komenskiy, Jan Jak Russolarning uchbu g'oya-siga amal qildi:«Insoniy kuchlarning o'sishi uchun tabiat qilyotgan hara-katga yordam berilmasa, bu harakatlarni odamlarni hayvoniy-hissiy xususiyatlardan sekinlik bilan qutqaradi. To'g'ri tarbiya esa ularni, ya'ni barcha insoniy kuchlarni o'stirishga yordam beradi». I.G. Pestalossi bolalarning aqliy kamolotini o'stiruvchi quyidagi atabaklik qoidalarini olg'a suradi:Ta'limning tabiat bilan uyg'unligi. Tabiatdan murakkabga yo'naltirish. Bolaning kuch va qobiliyatiga moslashtirish. Ko'rsatmalilik. G. Pestalossi boshlang'ich ta'lim xususiyatlarini kasining asosini yaratdi. Bunda u ona tili, hisob, geografiya, o'lasmonosilik fanlaridan elementar ta'lim berish mazmunini asoslab berdi va bola tilini boyitish uchun geografiya, tibbiyot fanlarining ham ularni ravishda olib borilishini tavsiya etgan edi.

I.G. Pestalossi dunyo pedagogika fanining taraqqiyotiga katta hissa qo'shib, o'z asarlari bilan o'ziga haykal yaratgan olimdir.

Bu milliy pedagogikasining asoschisi **K.D. Ushinskiy** 1824- yili Rossiyaning Tula shaxrida tug'ilgan. U «Bolalar dunyosi», «Ona tili», «Muallimlar uchun qo'llanma» asarlarini yozgan. K.D. Ushinskiy boshlang'ich maktabdagi ta'lim maz-munini asoslab berish bilan birga undagi qonun-qoida, tartib, metod va vositalarini ham ishlab chiqib, didaktika faniga katta hissa qo'shdi. Bu esa ajoyib yangilik sifatida muhim ahamiyat kasb etdi. U eng avvalo o'qitishni bolalar mehnati

bilan bog'lashni tavsiya qildi. K.D. Ushinskiy chet el maktablarida olib borlayotgan ta'lim-tarbiyani o'rganib, o'zining «Pedagogik adabiyotning foydasi», «Boshlang'ich ta'lim metodikasi» hamda «Ona so'zi» asarlarini yozdi. Maktabgacha tarbiya yoshidagi bolalarni tabiat bilan tanishtirish masalalari bilan juda ko'p pedagog-olamlar shug'ullanganlar.

S.A. Veretenikova «Bolalarni tabiat bilan tanishtirish metodikasi» kitobida, har bir yosh guruhidagi bolalarni yil fasllariga qarab tabiat bilan tanishtirish metodini asoslab bergan.

P.G. Samorukova tahriri ostidagi «Maktabgacha tarbiya yoshidagi bolalarni tabiat bilan tanishtirish» o'quv qo'llamasida tabiat bilan tanishtirish metodlari, vositalari va usullari, ish shakllari, bolalar bog'chasi hovlisidagi tabiat burchagini tashkil etish masalalari keng yoritilib berilgan.

M.M. Markovskaya «Bolalar bog'chasida tabiat burchagi» kitobida, tabiat burchagini tashkil etishning shart-sharoitlari, undagi xona o'simliklari, hayvonlar, tabiat burchagidagi mav-sunmiy ishlar, bolalarni tabiat burchagidagi hayvonlar bilan tanishtirish yo'llarini ko'rsatib bergan.

A.G. Grigoryans, U.B. G'ofurovalarning «Bolalar bog'chasida ekologik tarbiya» nomli qo'llamalarida ekologik tarbiya berish metodlari, yo'llarini misollar orqali yoritib, shuningdek bolalarda oddiy izlanuvchanlik faoliyatini tarbiyalashning yo'llari haqida qimmatli maslahatlar berishgan.

II BOB MAKTABGACHA YOSHDAGI BOLALARNI TABIIAT BILAN TANISHTIRISH VAZIFALARI VA METOD, VOSITALARI.

§ 3. Tabiat bilan tanishtirishning asosiy uslublari

Pedagogikada metod deb, pedagog va bolalarning birgalikdagi faoliyatlarini aushuniladi. Bunda pedagog bolalarga bilim beradi bolalar esa bilim, ko'nikmalarni o'zlashtiradilar.

Tabiat bilan tanishtirishda quyidagi metodlardagi foydalaniladi:
Ko'rgazmali uslub: (Kuzatish)

Amaliy uslub

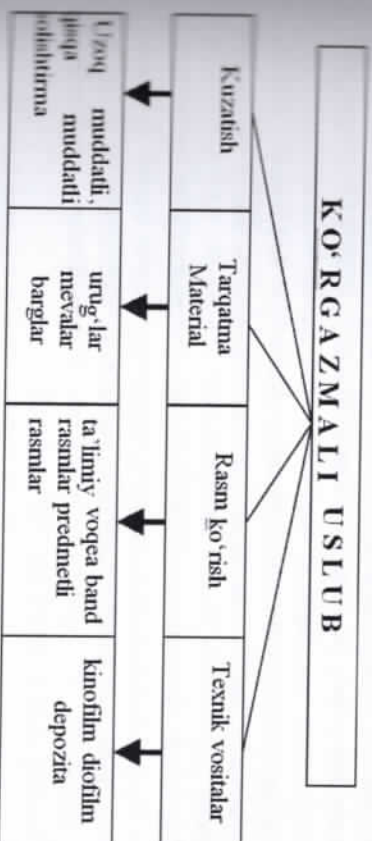
Og'zaki uslub

Bolalarga bilim berishda bilimlar mazmunga ko'ra uslub va usullar tanlanadi.

Masalan: Biror bir kush bilan tanishtirishda etakchi metod kuzatish hisoblanadi. Tabiat hodisalari bilan tanishtirishda esa etakchi metod og'zaki uslub hisoblanadi.

Kuzatish atrof-olam predmetlari va hodisalarini maqsadga muvofiq, rejalit idrok etishdir.

Kuzatish murakkab bilish faoliyati bo'lib, unda idrok, tafakkur va muq. ishtirok etadi. Kuzatilayotgan hodisani tunguntirishda bolaning tajribasi, b. ili mi, malakalari muxim ahamiyatga ega.

Predmet va hodisalarning xususiyati va sifatleri haqidagi bilimni shakllantirish maqsadida tashkil etiladigan kiska muddatli kuzatuvlar jarayonida bolalar kismalarning shakli, rangi katta-kichiklik, tuzilishi, fazoviy joylashuvini, satxining xarakterini farqlashni, hayvonlar bilan tani'shganda esa harakat xakteri ular chiqadigan tovshlarni ham o'rganadigan va x.k. O'simlik va hayvonlarning usishi va rivojlanishi, tabiadaqi mavsumiy o'zgarishlar haqidagi bilimlarning yoritilishi uchun kuzatishning ancha murakkabroq turi uzok, muddatli kuzatishlardan foydalaniladi, bunda bolalarga ob'ektiing kuzatilayotgan holatini ilgariqi bilan qiyoslashga to'g'ri keladi. Kuzatish predmetiing ayrim belgisiga ko'ra uning holatini aniqlash, ayrim belgilarga ko'ra yaxlit manzarani taklash, maqsadida ham tashkil etilishi mumkin. Kuzatashning yana bir turi solishtirib kuzatishdir. Kuzatashning bu turi o'rta guruhdan boshlab tashkil etiladi Solishtirma kuzatishda bir turdagi o'simlik yoki hayvonlarni kuzatiladi. YA'ni, masalan, pishgan meva bilan xom mevani, yorug'likda o'sgan usimlik bilan soyada qtrong'ulikda o'sgan o'simliklarni uzaro solishtirib kuzatish.

Targatma materiallardan foydalanib, kuzatishlar o'rta guruhdan boshlab tashkil etiladi. Bu kuzatish bita ob'ektni kuzatishdan murakkabdir. Bu o'rinda tarbiyachidan o'z diktatini taqsimlash, barcha bolalar harakatini uyushtara olishi talab etiladi, bolalar esa tarbiyachining barcha topshiriqlari kursatmalariga aniq rioya kilishlari, tengdoshlarni tinglashlari va quloq solishlari, boshqalarning kuzatishlari bilan taqoslashlari va qiyoslashlari kerak. Kuzatishlarni tashkil etishning katta ahamiyati bor. Barcha bolalar turli xil tadqiqotchilik harakatlardan foydalanishida mashqlarni uquv ko'nikmalarini takomillashtirish imkoniga ega bo'ladi. Bolalarda aniq tasavvurlar shakllanadi. Targatma material sifatida o'simliklar va ularning qismlaridan foydalanish mumkin.

Kuzatishda ishtirok etuvchi har bir bola material to'planini qo'lliga oladi. Kuzatish jarayonida tarbiyachi bolalarga savollar beradi. Olingan tasavvurlar qiyoslanadi. Tarbiyachi bolalarni xulosa chiqarishlariga ko'maklashadi. Kuzatishlarda targatma materiallardan foydalanish bolalarning yuqori faoliyatini ta'minlaydi.

Ko'rgazmali metodlar guruhiga bolalar bilan birga rasmlarni kurish diapozitiv va kinofilmlarni namoyish qilish ham kiradi.

Bu metodlar foydalanish xilma-xil vazifalarni xal qilishga,

tasavvurlarni aniklash va bilimlarini tuzimlashtirish, umumlashtirish, estetik idrokni tarkib topirishga yordam beradi.

Rasmlar tabiat hodisalarni batafsilroq kurish, diqqatni uzok muddat shu predmetga qaratash imkonini beradi, buni esa qupyncha tabiatni bevosita kuzatishda tabiatning dinamikligi va o'zgaruvchanligi tufayli amalga oshirishining imkonini bulmaydi. Bundan tashqari kup hodisalarni bevosita kuzatish mumkin emas.

Bolalarni tabiat bilan tanishtirishda ta'limiy, voqebandb predmetli, shuningdek badiiy rasmlardan foydalaniladi. Ta'limiy, voqebandb predmetli rasmlar bolalarni o'qitishda ko'rgazmali vosita sifatida maxsus yaratilgan. Rasmlardan foydalanishdan maksad bolalarda tabiatga nisbatan estetik munosabtni tarkib topirishdir. Bolalarni tabiat bilan tanishtirish ishida kitob jadvalidan ham foydalaniladi Qoyilgan maqsadlarga ko'ra kitoblarga illyustratsiyalarni ko'rish turlicha o'tkaziladi, ya'ni illyustratsiyalarni kurishdan oldin, o'qish davomida va shunoya sungida namoyish etish mumkin.

Bolalar bog'chasida bolalarni tabiat bilan tanishtirishda diapozitiv diafilin, kinofilin, telefilmlardan foydalaniladi. O'quv ekrani bolalarda tabiat hodisalarning dinamikasi: usimlik, hayvonlarning o'sishi va rivojlanishi - kattalarning mehnati haqidagi tasavvurini shakllantiradi, qlyaga muddat ichida uzok vaqt bo'lib o'tgan hodisalarni ko'rsatish imkonini yaratadi.

Filmlar ko'rishga bolalarni oldindan tayyorlash lozim. Buning uchun filin mazmuniga bog'liq suhbatlar, ekskursiyalar o'tkaziladi, kitoblarni o'qish tashkil etiladi. Bevosita filmlarni ko'rsatishdan oldin bolalar yo'llanna beruvchi suhbat o'tkazilib unda bolalarga filmini ko'royotganlarida e'tibor berishlari lozim bo'lgan topshiriqlar beriladi. Filin ko'rib bo'lgandan keyin muxim joylarini ajratib kursatishga yo'llangan suhbat utkaziladi. Maktabgacha kichik yoshdagilar uchun muvazal filmdan foydalanish ma'qul. Ularning mazmunini tarbiyachi aytib turadi.

Filin sungida kichikinoylar bilan maxsus suhbat o'tkazish tavsiya etiladi.

TABIAT BILAN TANISHTIRISHDA OG'ZAKI USLUB

Maksad: Maktabgacha yoshdagi bolalarni tabiat bilan tanishtirishda tarbiyachi hikoyasi, suhbat, badiiyadabiyotni ahamiyati haqida talabalarga bilim berish, talabalarni uzbek yozuvchilarining bolalar yoshiga mo'v tabiatga oid, ilmiy xikoyalardan foydalanishga o'rgatish.

Bolalarni tabiat bilan tanishtirishda tarbiyachining hikoyasidan tabiat haqidagi badiiy kitoblarni o'qishlardan, suhbatdan foydalaniladi. Og'zaki uslub yordamida kuzatish va tabiatdagi mehnat jarayonida olgan bilimlari aniqlashtiriladi. to'ldiriladi, umumlashtiriladi. hamda bir tizimga solinadi. Shunday qilib, ogzaki uslub bolalarning tajribasi doirasidan chetga chiquvchi bilimlarni shakllantirish imkoini beradi.

OG'ZAKI USLUB VA UNING TURLARI

Tarbiyachining hikoyalari ularga quyilgan talablar	Suhbat, uning turlari	Badiiy adabiyot unga qoyilgan talab
Ilmiyligi, bolalar yoshiga mos tabiatshu- noslikka jonliigi	Kirish Yakuniy	1. Tarbiyaviyligi 2. Hissiyotliigi 3. Jonliigi- obrazliigi.

Og'zaki metodlardan foydalanish bir qancha vazifalarni xal etadi. Tabiatga oid hikoyaning qimmat shu bilan anikdanadiki, u ma'lum ta'limiy vazifaeini hal etar ekan, maktabgacha yoshdagi bolalarning tajriba va qiziqishlarini nazarda tutgan holda tuziladi va ma'lum yoshdagi guruh bolalariga mo'vllanadi. Uning badiiy adabiyotni o'qishganisbatan afzalligi mana shundandir. Hikoyani idrok etish bolalar uchun anchagina murakkab aqliy faoliyatdir. Bola kattalarning nutkini eshitishi va tinglay olishi, hikoya davomida uni anglab olishi ogzaki tasnif asosida etarlicha jonli obrazlarni faol tasavvur qilishi tarbiyachi himoyasidagi voqea-hodisalarning bir-biriga bogliqligi hamda munosabatlarni aniqlash va tushunishi, hikoya mazmunidagi yangiliklarni o'zining avvalgi bilim i bilan qiyoslab kurishi lozim.

Bularning barisini tarbiyachi tabiat haqidagi hikoyasiga bo'lgan

talablarini belgilaydi. Tini jonliigi, obrazliigi, aniqligi-tarbiyachining hikoyasiga qoyiladigan mutloq talabdir.

Hikoya uchun tarbiyachi xilma xil material: tabiatga oid shaxey kuzatishlari, ajoyib kishilarning hikoyalari, tabiat hodisalari haqidagi so'zlar va hikoyalar ilmiy materiallardan foydalaniladi.

Suhbat didaktik vazifalardan kelib chiqqan holda: kirish suhbat i yakuniy suhbatga bulinadi

Kirish suhbat tarbiyachi kuzatishlar, ekskursiyadan oldin qo'llaydi. Maqsad bo'lajak kuzatishlar bilan mavjud bilimlar o'rtasida aloqa o'rnatish maqsadida bolalarni bilimni aniqlashdir

Yakuniy suhbat bilib olingan dalillarni bir tizimga solish va aniqlashtirishga, mustahkamlashga yo'naladi. Suhbatning samarati bo'lish bolalarni oldindan qanday tayyorlanganligiga bog'liq. Suhbat bo'lish bilan o'tkazilgan ishning yakunidir. Shuning uchun tarbiyachi oldida bolalarda kuzatishlar, mehnat faoliyati, oyinlar, tabiatshunoslik, kishilarni o'qish, hikoyalar orqali tasavvurlar hosil qilish vazifagi turali. Tarbiyachi doimo suhbatni ta'limiy maqsadini aniq tasavvur qilishi kerak. Suhbat hodisa, dalillarni taxli qilishdan, ularning xususiyatlari, belgilar, hodisalarga o'rtasida muhim aloka va munosabatlarni ta'kidlashdan boshlanadi Bunday tahlil umumlashtirishga utishni ta'minlaydi, tarqoq dalillarni tizimga soladi.

Suhbat tabiat bilan tanishtirish uslubi sifatida o'rta, katta, tayyorlov guruhlarida qo'llaniladi.

Bolalar adabiyotida tabiat turlari badiiy vositalar yordamida ifoda-lanadi. O'z mazmuniga kura ilmiy bo'lgan tabiatshunoslik haqidagi kitob ayol voqtda san'atning bir turidir. Uning xususiyati mana shundadir.

Tabiat haqidagi tabiat kitobidan pedagog birinchi navbada tarbiyaviy maqsadlarda foydalanadi. U san'atning turi sifatida faqat bolaning aqligagina emas, balki uning hissiyotiga ham ta'sir etadi. Tabiatshunoslik kitobi bolalarda bilishga qiziqishni kuzatuvchanlikni bulimga bo'lgan havasni tarbiyalash uchun boy material beradi, U bolalar ularga yangi savollarni quyadi. Bolalarni atrofidagi tabiatga diqqat bilan o'rashga majbur qiladi. Tabiat haqidagi bolalar kitobi tarbiyachining ilmiy dunyog'arashni shakllantirishda asosiy vosita sanaladi.

Demak, bolalarni yuksak e'tiqodli ma'naviy barkamol, ajoyib fazi-latli, xushfe'l, mehnatkash, samimiy kishilar bo'lib tarbiyalashda badiiy adabiyotning o'rni ham kattadir. Badiiy adabiyotda berilgan barcha

vogea hodisalar hayotiy, jonli qilib berilishi lozim. Shundagina bola shu asar qahramonlariga ishonadi. Bolalar bog'chasi tarbiyachisi esa o'sha asarlar orqali tarbiya maksadlariga muvaffaq bo'lishlari mumkin.

TABIAT BILAN TANISHITIRISHDA AMALIY USLUBIARI

Maqсад: Talabalarni maktabgacha yoshdagi bolalarni tabiat bilan tanishtirishda tabiatga oid o'yinlar, mehnat, oddiy tajribalar o'tkazish uslubiyoti bilan tanishtirish.

Amaliy uslub		
Tabiatdagi mehnat	Oyin	Oddiy tajribalar
Tabiat burchagida. Er maydonchasida Navbatchilik	1. Predmetli 2. Stol-bosma. 3. Didaktik 4. Harakati 4.8)jodiy o'yin	

Bolalar tabiatdagi mehnati katta tarbiyaviy ahamiyatga ega. Mehnat jarayonida bolalarda tabiatga nisbatan ehtiyojkorlik, gamho'rlik munosabatlari shakllanadi. Tabiatdagi mehnat bolalarda burchlariga nisbatan ma'suliyatni xis etib yondoshishni tarbiyalaydi. Bolalar o'simlik va hayvonlarni parvarish qilish ekanlar. uning zarurligiga ishonch hosil qiliadi. Biroq tabiatdagi mehnatga nisbatan ma'suliyatni tarbiyalash uchun bolalar mehnat malakalarini egallab olgan bo'lishlari o'z mehnatlarining ahamiyatlarini tushinishlari lozim. Mehnat jarayonida bolalar usimliklar holati ularning yorug'likka, namlikka, issiqlikka, yaxshi tuproqqa bo'lgan ehtiyojlarini qondirishiga bog'liq ekanligining anglab oladi. Bolalar muhitining o'zgarishi qonuniy tarzda usimliklar holatini o'zgartirishni bilib oladi. Bu aloqa va o'zaro munosabatlarning egallab olinishi bolaning mehnatga bo'lgan munosabatiga ham ta'sir etadi, mehnat ancha ongli va maqsadga yo'llangan holda olib boriladi. Bolalarda mehnatga bargaror qiziqish, mehnatsevarlik shakllanadi. Tabiatdagi mehnat kuzatuvchanlikni o'stirishning usullaridan biridir. Bolaning tabiatdagi mehnati yakka topshiriq shaklida va kollektiv mehnat tarzida tashkil etiladi.

Tabiatning oddiy hodisa va predmetlari haqida bolalarning

tasavvurlarini kengaytirish maqsadida o'tkaziladigan kuzatishlar bilan bir qatorda turli uynlardan keng foydalaniladi Bu uynlarda bolalar sezuvchanlik tajribasini o'ttiradi, egallagan bilimlarini ijodiy o'zlashtiradi. Bolalarni tabiat bilan tanishtirishda ta'limiy, harakati, ijodiy uynlardan foydalaniladi.

Ta'limiy uynlarda bolalar uzlarida tabiatdagi predmet va hodisalar, hayvonlar va o'simlik haqida mavjud bo'lgan bilimlarini aniqlaydilar, muvotikamlaydilar, kengaytiradilar. Predmetli o'yinlar - barglar, urug'lar, gullar, mevalar, sabzavotlar bilan uynaladigan "ajoyib qopcha", "mevalar va ildizlar" va hokozolar. "Stol bosma" - o'yinlari - "Zoologiya lotosi", "Botanika lotosi", "Barglarni terib ol" va hokozolar. Harakati uynlar tabiatshunoslik harakteridagi harakati o'yinlar, hayvonlarning harakati, ularning hayot tarziga taqrid qilish bilan bog'liq bulib, ba'zilarida jonsiz tabiat hodisalari aks ettiriladi. Bular Ona tovuq va jo'jalar", "Mushuk va siqchqonlar", "Quyosh va yomg'ir". "Bo'ri va quyovlar" va hokozolar. Ijodiy o'yinlarda bolalar mashg'ulot ekskursiya, kundalik hayot jarayonida olgan taassurotlarini aks ettiradilar, kattalarning tabiatdagi mehnati haqidagi bilimni egallaydilar, bunda ularga mehnatga ijodiy munosabat shakllanadi.

Bolalar predmet va hodisalar o'rtasidagi aloqa hamda munosabatlarning sabablarini aniqlashlari uchun oddiy tajribalardan foydalaniladi. Tajriba maxsus tashkil etilgan sharoitda o'tkaziladigan kuzatishdir.

Tajribalardan uyn, mehnat yoki maxsus mashg'ulotlar jarayonida paydo bulgan bilim vazifalarni hal qilish usuli sifatida foydalaniladi.

Tajriba shartining muhokamasi tarbiyachi rahbarligi ostida o'tadi. Tajribaning hamma shartlari tenglashtirilishi va faqat ulardan bittasi tajribaning natijasiga ta'sir etadigani alohida ajratilishi, bolalarga ko'r-tatish hamda ular tomonidan tushunilishi lozim. Tajriba uzok, muddatli qiyoslanadigan yoki qisqa muddatli kuzatish tarzida o'tkazilishi mumkin. Uzoq, muddatli kiyoslanadigan kuzatishda natijalar kechiktirilganligi tufayli tajribaning ayrim alohida xarakterli bosqichlaripi rasmiy javollarda qayt qilish lozim.

Tajribalarni tashkil etish jarayonida tirik ob'ektlarni xalok bo'lishiga olib kelmaslik, ularning hayotiy muhim ko'rinishlarini buzmaslik kerak. Shuning uchun ham sezilarli uzgarishlar paydo bulishi bilanq sharoitni darhol o'zgartirish kerak.

§ 4. Tabiat bilan tanishtirishning ish shakllari va o'ziga xosligi

Maktabgacha ta'lim muassasalarida tabiat bilan tanishtirish xilmaxil shakllarda: mashg'ulotlarda, ekskursiyalarda, kundalik hayotda, kuzatishlarda, subbatlarda, hamda mehnatda amalga oshiriladi. Bolalarni tabiat bilan tanishtirish mashg'ulotlari bilimlarni bolalarning imkoniyati hamda tabiatning xususiyatlarini nazarda tutgan holda shakllantirish imkonini beradi. Tarbiyachi rahbarligida o'rnatilgan mashg'ulotlarda bolalarda dastur talablariga muvofiq elementar bilimlar shakllanadi, asosiy bilish jarayonlari va bolalarning qobiliyatlari ma'lum bir tartibda rivojlantiriladi. Kundalik hayotda kuzatish, o'yin, mehnat vaqtida bolalarning shaxsiy bilimlari yig'ilib boradi. Mashg'ulotlar ularga aniqlash va tizimlashtirish imkonini beradi. Bolalarni mashg'ulotlarda o'qitish turli metodlarda amalga oshiriladi. Metod mashg'ulot turi, uning asosiy maqsadiga ko'ra tanlanadi.

Mashg'ulotlarning bir xillarida boshlang'ich bilimlar shakllantiriladi. Shu maqsadda tarbiyachi kuzatish, rasmlarni ko'rish, badiiy asarlarni o'qish, hikoya, diafilm va kinofilmlarni ko'rsatishdan foydalanadi. Boshqa mashg'ulotlarda esa bilimlar kengaytiriladi va chuqurlashtiriladi. Aytib o'tilgan metodlardan tashqari bu mashg'ulotlarda bolalarning tabiatdagi mehnatidan ham foydalaniladi. Uchinchi turdagi mashg'ulotlarning asosiy vazifasi — bilimlarni umumlashtirish hamda bir tizimga solishdir. Shuning uchun subbatlar, didaktik o'yinlar, umumlashtiruvchi kuzatishlardan foydalaniladi. Bolalar egallagan bilimlarini mehnat va o'yinlarda amalda qo'llaydilar.

Mashg'ulotlar kichik va o'rta yosh guruhlarida bir oyda 2 marta, katta guruhlarda esa haftada imartadan o'tkaziladi. Ekskursiyalar o'rta guruhdan boshlab tashkil etiladi. Barcha §-i uhlarda qo'shimcha sifatida maqsadli sayrlar o'tkaziladi.

Mashg'ulotga tayyorlanish. Mashg'ulotning samarali bo'lishi tarbiyachining tayyorgarlik darajasiga bog'liqdir. Tarbiyachi mashg'ulot mavzusini va ahamiyatini belgilab, mavzu bo'yicha tabiatshunoslik bilimlarini to'ldirishi, so'ng mashg'ulot vazifalarini dastur asosida ishlab chiqishi lozim.

Bunda tarbiyachi «Uchinchi mingyillikning bolasi» dastur vazifalariga, bolaning qobiliyat darajasiga hamda tevarakatdagi tabiiy muhitga tayanadi. Mazkur mashg'ulot mazmunini tanlashda uning

ish tizimidagi o'rni (mashg'ulotda boshlang'ich bilimlarni shakllantirish jarayoni sodir bo'lyaptimi, yoki ular boyitilib bir tizimga solinayotimi), bilimlarni qo'llash mashq qilinyaptimi va shu kabilar)ni aniqlash lozim. Bu o'rinda tarbiyachi darsning maqsadi va mazmuniga qarab turli metodlarni qo'llaydi.

Tarbiyachi qanqqa metod va uslublar tanlamasin ulardan kompleks, tabiiy to'ldirilgan holda foydalanishi, bu asosiy maqsad — o'rganilayotgan tabiat jismlari va hodisalarning bolalar tomonidan qabul qilib olinishini yaxshilashga hamda tabiat haqidagi tushunchalarning to'g'ri shakllanishiga xizmat qilishi kerak.

Mashg'ulotda hal etiladigan tarbiyaviy vazifalar tabiatga ijobiy, ahiyyatkorona, g'amxo'rona, estetik munosabatlarni shakllantirishga yo'llanadi.

Mashg'ulotga tayyorlanish hamda uni o'tkazishda uning tuzilishini to'g'ri aniqlash muhimdir. Metodni tanlash ta'limiy vazifalar xarakteri, tabiiy obyektning xususiyatlari hamda bolalarning yoshiga bog'liqdir. Ma'mlan, yovvoyi hayvonlar haqidagi bilimni shakllantirishni yaxshisi dlatib, kinofilmlar ko'rsatish orqali, tabiat burchagidagi hayvonlar va o'simliklar bilan tanishishni esa ularni bevosita kuzatish orqali amalga oshirgan ma'qul. Kichik yoshdagi bolalar mashg'ulotlarida kuzatish, o'yin metodlaridan foydalaniladi. Og'zaki metoddan, asosan, maktabgacha katta yoshdagi bolalar bilan o'tkaziladigan mashg'ulotlarda foydalaniladi.

Tanlangan metod dastur vazifasining to'liq bajarilishini va bolalar-ning faol aqliy faoliyatini ta'minlashi lozim.

Mashg'ulotlarda qo'llaniladigan o'qitish metodlarining xilmaxiligi tarbiyachidan puxta sharoi yaratishni talab qiladi: hayvonlar, xona-ki o'simliklar, rasmlarni ko'rish uchun bolalar yarim doira qilib o'tqaziladi. Bu bolalarning mashg'ulotda faol ishtirok etishlariga imkon beradi. Agar mashg'ulotda targatma material lardan foydalanilsa, ya'ni har bir bolaning qo'lida kuzatish obyekti bo'lsa, bolalarning o'z shaharlari atrofida o'tirganlari ma'qul. Ba'zai guruh xonasida mehnat mekamlarini tarbiyalashga bag'ishlangai mashg'ulotlar o'tkaziladi. Hunday holatda bolalarni to'rtburcha shaklida joylashtirish maqsadga muvofiqdir. Shunda bolalar tarbiyachi ko'rsatadigan ish usullarini yaxshiroq ko'rishga egi bo'ladi.

Tarbiyachi mashg'ulot o'tkazishdan oldin bir qancha ko'r gazzamali

qurollar, yani jonli va jonsiz tabiat jismlari (gerbariyai yil fasllari, tabiat manzaralari tasvirlangan kalendarlar, toshlar foydali hasharotlar, o'simliklar va ularning qismlari, mayda hayvoi va boshqalar)ni tayyorlab qo'yadi. Chunki ko'rgazmali quro bolalarga o'rganilayotgan narsani bir necha sezgi a'zolari bilai qabul qilib olish imkoniyatini beradi, ya'ni ular narsani ko'ribgin qolmasdan, uning xususiyatini (masalan, timab ko'rish, bolg'ach bilan urib ko'rish orqali narsaning mo'rtiligini, egish bilai qayishqoqligini, egluvchanligini va hokazo) sinaydilar. Mashg'ulot so'ngida tarbiyachi bolalarning malaka va ko'nikmalarini, ularning mashg'ulotga munosabatlarini, qiziqishlarin pedagogik jihatdan baholaydi. Baholarning differensiyalashuv bolalarning yoshiga bog'liq bo'ladi.

2. Ekskursiya

Ma'lumki, tabiat bilan tanishtirish jarayonida tarbiyach xilmaxil: og'zaki, ko'rgazmali va amaliy metodlarni qo'llaydi U o'simlik va hayvonlarni, ularning yashash sharoitlarini namo yish qiladi. Bu narsalarni oddiy mashg'ulotlarda ko'rsatib bo'lmaydi. Shuning uchun tabiat bilan tanishtirish metodikasida mashg'ulotlarni to'ldiruvchi maxsus shakllar qo'llaniladi.

Ekskursiya bolalarni tabiat bilan tanishtiruvchi mashg'ulotlar turidan biridir. U tabiat bilan tanishtirish metodlarining ko'rgazmali metodiga kiradi. Ekskursiya vaqtida bola tabiat hodisalarining mavsumiy o'zgarishlarini tabiiy sharoitda kuzatishi, tabiatning insonning hayot va talablariga muvofiq o'zgarayotganini hamda atrofmizdagi jonli va jonsiz tabiatda yuz berayotgan hodisa va jarayonlar to'g'risida bilimlar to'plashga imkon beradi.

Ekskursiya mashg'ulotlarining afzalligi yana shundaki, unda bolalar o'simlik va hayvonlarni ular yashaydigan muhitda ko'rish, hamda tabiatda mavjud bo'lgan o'zaro aloqalar haqida dastlabki dunyoqarash, tasavvurlarini, olarni materialistik tushunishni shakllantirish imkoniyatiga ega bo'ladi.

Tarbiyachi rahbarligida o'rmon, dala, daryo va ko'l qirg'oqlariga uyushtirilgan ekskursiya bolalarning diqqatini jalb qiladi, tabiat burchagida olib boriladigan keyingi kuzatishlarga xilmaxil material to'plashga sharoit yaratadi. Ekskursiyalarda bolalarda kuzatuvchanlik, tabiatni o'rganishga qiziqish o'sadi. Ular narsalarni sinchiklab kuzatish va uning xarakterli xususiyatlarini qayd qilishga odatlanadilar.

Tabiatning go'zalligi bolalarda estetik hissiyotlarning o'sishiga yordam beradi.

Shu asosda ona tabiatga muhabbat, unga ehtiyokkorona munosabatda bo'lish shakllanadi.

Ekskursiyalar mazmuniga ko'ra shartli tarzda ikki turga bo'linadi: *tabiatga uyushtiriladigan ekskursiya* — bog', o'rmon, daryo, o'tloq, shuningdek, hayvonot bog'i, botanika bog'iga (bular turi mavsumda o'tkaziladi) ekskursiyalar hamda *qishloq xo'jalik ekskursiyasi* — dala, parrandachilik fabrikasi, bog', ekinzor va shu kabilariga kattalarning mehnati bilan tanishish maqsadida uyushtiriladigan ekskursiyalar.

Ekskursiya mashg'ulot turi sifatida o'rta, katta hamda tayyorlov guruhlarida o'tkaziladi. Har bir ekskursiya uchun barcha bolalar egal-lashlari shart bo'lgan dastur mazmuni belgilanadi.

Tarbiyachining ekskursiyaga tayyorlanishi. Tarbiyachi ekskursiya rejalashtirar ekan, ekskursiya mavzusi hamda maqsadini aniq belgilaydi, ekskursiya o'rmini, unga boriladigan qulay (bolalarni char-choqtiraydigan, ularni diqqatini asosiy maqsaddan chalg'itmaydigan) yo'lni belgilaydi. Ekskursiya o'rmini tanlashda bolalarning jismoniy imkoniyatlarini (piyoda yuriladigan ekskursiyalar kichikintoylar uchun faqat yaqin masofalargagina uyushtirilishi mumkin), shuningdek mavsumni, yo'lning xususiyatlarini, obhavo holatini hisobga olish zarur.

Ekskursiya uyushtiriladigan joy tarbiyachiga qanchalik tanish bo'lmagan, u biriki kun oldin o'sha joyni ko'rib chiqishi lozim. Bo'iajak ekskursiya joyida bo'lgan tarbiyachi marshrutni aniqlaydi, kerakli obyektlarni topib, bolalar kuzatishlarni mustaqil olib borishlari hamda dam olishlari mumkin bo'lgan joyni belgilaydi.

Ekskursiyani o'tkazishdan oldin tarbiyachi uni o'tkazish usullarini atroflicha o'ylab ko'radi va ekskursiya qiziqarli o'tishi uchun oldindan shlo'r, topishmoq, maqollarni tanlab ulardan foydalanadi.

Bolalarni ekskursiyaga tayyorlash. Ekskursiyadan bir necha kun oldin bolalarda mashg'ulotga qiziqish uyg'otish, tasavvurlarni jonlantirish maqsadida tarbiyachi ular bilan kichik suhbat o'tkazadi, ya'ni ekskursiya vazifalarini qo'yadi, topshiriq va vazifalarni taqsimlaydi, ekskursiyadagi xulqatvor qoidalari bilan tanishtiradi, shuningdek anjomlasha va jihozlarni tayyorlaydi.

Tabiatshunoslik ekskursiyasi. Tabiatshunoslik ekskursiyasi kirish suhbat, kollektiv bo'lib kuzatish, bolalarning individual mustaqil

kuzatishlari, tabiatga oid materiallarni to'plash, bolalarning dam olish vaqtida to'plagan materiallar bilan o'ynashi va yakuniy qismlarni o'z ichiga oladi. Bolalarni ekskursiya o'tkaziladigan joyga olib kelgandan so'ng tarbiyachi qisqa suhbatda ekskursiyaning maqsadi va vazifalarini eslatadi. Shundan so'ng ular tabiatdagi narsa va hodisalarni kuzatishga o'tadilar.

Ekskursiyaning asosiy qismi — kollektiv kuzatishdir. Bunda mashg'ulotning asosiy qismi hal qilinadi. Tarbiyachi bolalarga narsa va hodisalarning xarakterli xususiyatlarini anglab olishlariga yordam beradi. Bunga turli usullar (savol va topshiriqlar, she'rlar, tadqiqotchilik harakatlari, o'yin usullari)ni qo'llash orqali erishiladi. Tarbiyachi kuzatishlarni o'z hikoyasi hamda tushuntirishlari bilan toiditadi.

Kuzatishda asosiy e'tibor jism va hodisalarni yaxshilab ko'rishga, ularni qiyoslashga, tabiat hodisalari o'rtasidagi aloqa larni aniqlashga yordam beradigan savol va topshiriqlarga qaratiladi.

Kuzatish jarayonida hikoya, she'r va topishmoqlarni qo'llash foydalidir. Ekskursiya jarayonida tarbiyachi bolalarning bilish faoliyatiga rahbarlik qiladi. Bunda og'zaki (hikoya, suhbat, tushuntirish) ko'rgazmali va amaliy metodlardan foydalanadi.

Ekskursiyaning asosiy qismi tugagach, bolalarning individual mustaqil kuzatishlarga qiziqishlarini qondirish va tabiatshunoslikka oid materiallarni to'plash uchun imkoniyat berish zarur. Biroq material to'plash uchun topshiriq berishda, to'plangan material miqdorini qat'iy cheklash lozim, bu bolalar e'tiborini faqat ma'lum o'simlik va hayvonlarga qaratish va bundan tashqari tabiatga ehtiyotkorona munosabatda bo'lishni tarbiyalash uchun ham kerakdir.

Bolalar mustaqil ishlayotgan vaqtda, tarbiyachi ham yordam berib turishi lozim. Ba'zan o'simlikni qanday kavlav olishni, quruq novdani qanday qirgishni va shu kablarni ko'rsatib turishi kerak.

Dam olish vaqtida to'plangan materiallar saralanadi, jildlarga, savatchalarga joylanadi, ba'zilaridan o'yin va mashqlarda foydalaniladi.

Qishloq xo'jalik ekskursiyasi. Qishloq xo'jalik ekskursiyalari xilmaxidir: dala (yer haydash, ekish, hosil to'plash), o'tloq (mol boqish, hashak o'rish) bog', ekinzor, mevazor, ferma, botanika bog'i, issiqxona, parrandachilik fermasi va shu kablarga ekskursiyalardir. Ekskursiya insonning tabiatga ta'sirini, ya'ni o'simliklarni o'stirishni va hayvonlarni boqishni ko'rgazmali tarzda ko'rsatish imkonini beradi. Bu yerda bolalar

asosiy mehnat jarayonlarining bir nechtasi bilan tanishadilar. Ekskursiyalarning o'ziga xosligi shundaki, bola inson faoliyatini ham, u ta'sir etayotgan tabiatni ham kuzatishi mumkin.

Qishloq xo'jalik obyektiga uyushtiriladigan ekskursiya suhbat bilan boshlanadi. Qishloq xo'jalik ekskursiyalariga tayyorlanishda tarbiyachi kuzatish obyekti bilan oldin o'zi tanishadi, ekskursiya o'tkazish uchun mas'ul o'ladi, ekskursiya vaqti, bolalarning mehnatda qatnashishlari haqida kelishib o'ladi va bolalarning ma'lum ishda band bo'lgan kattalar bilan bo'ladigan suhbatining mazmunini belgilaydi.

Ekskursiya yakunida mazkur obyekt ishi haqidagi taassurotlar umumlashtiriladi.

Ekskursiyadan keyingi ish. Ekskursiyada olingan bilimlar mashg'ulotlarda, o'yinlarda, tabiat burchagida o'tkaziladigan kuza-tishlarda kengaytiriladi va mustahkamlanadi. Ekskursiya vakunida to'plangan materiallarni tabiat burchagiga joylashtirish (masalan, o'simliklarni vazalarga, gul tuvalarga solish, jonivorlarni akvarium, terrarium, sadaklarga joylashtirish), o'simlik va hayvonlarni kuzatuv usliga olish zarur. Ekskursiyadan 23 kun o'tgach, targetna material, nam solish, loy va plastilindan narsalar yasalaadi, tabiiy materiallardan foydalanib didaktik o'yinlar, mashg'ulotlar o'tkaziladi. Badiiy ada-biyotlar o'qiladi, bolalarning ekskursiyadan olgan taassurotlari haqidagi hikoyalari tinglanadi. Mashg'ulot yakunida umumlashtiruvchi suhbat o'tkaziladi.

Tabiatshunoslik ekskursiyalari ma'lum tizimga muvofiq o'tkaziladi. Ularni tabiatda bo'ladigan mavsumiy o'zgarishlarga qarab ayini bir obyekting o'ziga yilning turli fasllarida uyushtirish maqsadga muvofiqdir. Masalan, bahor mavsumida maktabgacha katta yoshdagi bolalar bilan vazifalarni astasekin murakkablashtirgan holda istirohat bog'iga 3 marta ekskursiya uyushtirish lozim.

Bu ekskursiyadan maqsad — bolalarni bahorgi o'zgarishlar bilan tanishtirish, ularni ko'rish hamda tabiatda sodir bo'layotgan o'zgarishlarning sababini tushunish ko'nikmalarini o'stirishdir. Qishloq xo'jalik ekskursiyalarini kattalar mehnatining ayrim turlari bilan tanishtirish maqsadida epizodik tarzda o'tkazish lozim. Ekskursiyani uyushtirish guruhidagi mashg'ulotni uyushtirishga qaraganda qiyinroqdir, shuning uchun uning muvaffaqiyatli o'tishi tarbiyachi va bolalarning jussin tayyorlanishlariga bog'liq bo'ladi.

III BOB MAKTABGACHA TA'LIM MUASSASALARIDA TABIIAT BILAN TANISHTIRISH MASHG'ULOTLARINI REJALASHTIRISH VA TASHKIL QILISH

§ 5. Istiqbolli reja, Unda fastchilik prinsiplardan foydalanish.

Bolalarni tabiat bilan tanishtirish ishlarini rejalashtirishdagi asosiy qo'llanma, manba «maktabgach ta'limda ta'lim tarbiya dasturi» xisoblanadi. Bunda umumpedagogik qoidaga va rejalashtirish prinsiplariga amal qilinadi. Rejalashtirishning asosiy prinsipi bola shaxsini aqlan, ahloqan shakllantirib, ularda tabiatga doir bilim, malaka va ko'nikmalar hosil qilish tabiatga nisbatan ilmiy nuqta nazaridan qarash buyicha oddiy tushunchalar berish, tabiatda kattalar mehnatini xurmat qilish va uni kadrlash, usimlik va xayvonlarni sevrish xamda asrash ruxida ta'lim berishdan iboratdir. Buni amalga oshirish uchun pedagogik tarbiya ishlari turi rejalashtirilgan bulishi, bolalarning yosh xususiyatlari ruyobga olinib ta'lim - tarbiya berish, malaka va kunikmalar xosil kilinishi, bunda turi - tuman ta'lim - shakllari va bolalar faolligi xisobga olingan bulishi lozim. Reja aniq tizim asosida izchillik bilan oddiydan murakkabga karab bir - biri bilan boglik turi uslub va shakllardan iborat bulishi kerak. Rejalashtirishning bosh maqsadi «Bolalar bogchasining ta'lim tarbiya dasturini» tulik amalga oshirishdir. Shuning uchun xam yilning har bir fasi shunday rejalashtirilishi kerakki u uttan fasl xulosasi va kelgusida kilinadigan ishning davomi bulishi kerak. Rejaga turi xil ishlarni kiritilishi tarbiyachiga bolalarni har tomonlama tarbiyalashga yordam beradi.

Yillik reja umumiy vazifani kamrab olib butun pedagogik jamoaning ; maqsadini uziaga mujassamlashtiradi. Ana shulardan biri tabiat bilan tanishtirish ishini maqsadga muvofiq tashkil qilishdir. Yillik rejada tarbiyachi bilan birga tabiat bilan tanishtirishning uslubiy ish shakllari rejalashtiriladi. Bunda pedagogik majislarning mazmuni tabiat bilan tanishtirish soxasidagi ilg'or tarbiyachilarning ish tajribalarini yoyish va ularni tuplash imkonlari (Mashg'ulot kuzatish, uni muxokama qilish, ekskursiya va xokozolar) Rejada tabiatshunoslik harakteridagi, uslubiy mavzularidagi topshiriqlar, yullannmalar ukazish rejalashtiriladi.

Yillik reja ota - onalar bilan tabiatni muxofaza qilishga doir pedagogik tashvikot targibot ishlari borish xam kiritiladi.

1. Istiqbolli reja, Unda fastchilik prinsiplardan foydalanish.

Istiqbolli rejalari bir guruh uchun tuziladi. Uni yil fasllari buyicha tuzish maqsadga muvofiq. Chunki bu tabiatning rang — barang xususiyatlarini saqlash va tabiat xodisalari bilan bolalarni tanishtirishga imkon yaratadi. Istiqbolli reja tarbiyachiga dastur materiallarini taksimlashga yordam beradi. U bolalar bilimini, malaka va kunikmalarini ma'lum tizim asosida izchillik bilan borishini ta'minlaydi. Rejada jonsiz tabiat soxasidagi bilim, usimliklar xakidagi bilim, xayvonlar xakidagi, tabiatda kattalar mehnati xakidagi ma'lumotlar kiritiladi. Rejada tabiat burchagiga kuyilgan vaktincha va doimiy yangi obyektlar xam kiritilishi kerak. Bularni avvaldan aniqlashtirishdan maqsad, usimlik va xayvonlar uchun ovkat, sharoit tayyorlab kuyishdir.

Rejada ta'limiy o'yinlar, kinofilm va diafilmlar, tabiatga doir adabiyotlar, tarbiyachilar uchun tabiatda oid lugat adabiyotlari kiritiladi. Istiqbolli rejada bolalarning yer maydonchasi va tabiat burchagida bajaradigan mehnatlari uz ifodasini topadi. Bu ishlarni oldindan rejalashtirishdan maqsad zarur mehnat asboblari sharoitini oldindan tayyorlab kuyishdir. Asosiy kuzatish jonli va jonsiz, tabiatda kishilar mehnatini fasllar buyicha uzgarishini aniqlashdan iborat.

Tabiat bilan tanishtirish ishini rejalashtirishning asosiy shakli — kundalik ish rejasini tuzishdir. Bu reja yilning har xil faslini uz ichiga oladi. Yosh tarbiyachilar bajaradigan ishlarini 2 xaftaga tuzib olishlari maqsadga muvofikdir. (2.1-shakl)

2. Kundalik reja

Kundalik rejani tuzishda mashg'ulot utishningrejalashtirishdan foydalanish lozim. Mashg'ulot — dastur mazmuni bulgan tabiat bilan tanishtirish ishini kunlik xayotda amalga oshirish va tabiatshunoslik ishining asosiy shaklidir. Kundalik rejada tabiat burchagidagi, kuzatish va mehnatning asosiy mazmuni uz . aksini topishi kerak. Rejada kuza-tishning maqsadi va kuzatish yullari va kuzatilgan obyekting natijalar-i tal tashkil qilish xam kundalik rejada tabiat materiallari asosida harakatli o'yinlarni bajarish xam kayd etiladi. Bajarish uchun kanday jixozlar zarurligi aniqlanadi. Tabiatshunoslikka doir ta'limiy o'yinlardan foy-dalanishda ularning shakli, mazmuniga karab ishlatish rejalashtiriladi. Tabiatshunoslikka oid ishlarni rejalashtirganda har bir yosh guruxning xususiyati xisobga olinib, ularning asosiy shakllardan foydalanib ta-biat bilan tanishtirish uslublari asosida tuziladi. Tarbiyachi bajarilgan

ishni kundalik ish rejasida xisobga olib boradi.

Mashg'ulotga tayyorlanish hamda uni o'tkazishda uning tuzilishini to'g'ri aniqlash muhimdir. Metodni tanlash ta'limiy vazifalar xarakteri, tabiiy obyekting xususiyatlari hamda bolalarning yoshiga bog'liqdir. Masalan, yovvoyi hayvonlar haqidagi bilimni shakllantirishning yaxshisi diafilm, kinofilmlar ko'rsatish orqali, tabiat burchagidagi hayvonlar va o'simliklar bilan tanishishni esa ularni bevosita kuzatish orqali amalga oshirgan ma'qul. Kichik yoshdagi bolalar mashg'ulotlarida kuzatish, o'yin metodlaridan foydalaniladi. Og'zaki metoddan, asosan, maktabgacha katta yoshdagi bolalar bilan o'tkaziladigan mashg'ulotlarda foydalaniladi.

Tanlangan metod dastur vazifasining to'liq bajarilishini va bolalarning faol aqliy faoliyatini ta'minlashi lozim.

Mashg'ulotlarda qo'llaniladigan o'qitish metodlarining xilmaxilligi tadbiriychidan puxta sharoit yaratishni talab qiladi: hayvonlar, xonaki o'simliklar, rasmlarni ko'rish uchun

bolalar yarim doira qilib o'tqaziladi. Bu bolalarning mashg'ulotda faol ishtirok etishlariga imkon beradi. Agar mashg'ulotda tarqatma materiallardan foydalanilisa, ya'ni har bir bolaning qo'lida kuzatish obyekti bo'lsa, bolalarning o'z stollari atrofida o'tirganlari ma'qul. Ba'zan guruh xonasida mehnat malakalarini tadbiriyalashga bag'ishlangan mashg'ulotlar o'tkaziladi. Bunday holatda bolalarni to'rtburchak shaklida joylashtirish maqsadga muvofiqdir. Shunda bolalar tarbiyachi ko'rsatadigan ish usullarini yaxshiroq ko'rishga ega bo'ladi.

Tadbiriychi mashg'ulot o'tkazishdan oldin bir qancha ko'rgazmali qurollar, yani jonli va jonsiz tabiat jismlari (gerbariyalar, yil fasllari, tabiat manzaralari tasvirlangan kalen-darlar, toshlar, foydali hasharotlar, o'simliklar va ularning qismlari, mayda hayvon va boshqalar)ni tayyorlab qo'yadi. Chunki ko'rgazmali quril bolalarga o'rganilayotgan narsani bir necha sezgi a'zolari bilan qabul qilib olish imkoniyatini beradi, ya'ni ular narsani ko'ribgina qolmasdan, uning xususiyatini (masalan, tirnab ko'rish, bolg'acha bilan urib ko'rish orqali narsaning mo'rtligini, egish bilan qayishqoqligini, egluvchanligini va hokazo) sinaydilar.

Mashg'ulot, asosan, quyidagi tartibda olib boriladi: — ish maqsadini e'lon qilish;

— topshiriqni tushuntirish;

— ko'rgazmali qurollar ustida ishlash;

— kuzatish;

— o'tkazilgan ish natijalarini tushuntirish — subbat;

— natija chiqarish; — rasmlar chizish.

Mashg'ulot so'ngida tadbiriychi bolalarning malaka va ko'nikmalarini, ularning mashg'ulotga munosabatlarini, qi-ziqishlarini pedagogik jihatdan baholaydi. Baholarning dif-ferensiyalashuvi bolalarning yoshiga bog'liq bo'ladi.

§ 6. Maktabgacha yoshdagi bolalarni jonli va jonsiz tabiat bilan tanishtirish usullari.

1. **Jonsiz tabiat.** Kun va tunni, ob-havoning asosiy holatini (shamol sayqali, yomg'ir, qor yog'yapi, havo bulutli, quyosh charaqlab turibdi) farqlash va aytilishni o'rgatish.

Hov, qor, muz, qum, loyning belgilarini farqlash va nomini aytilishni (qorqopq, sovuq, suv oqadi, iliq va sovuq bo'lishi mumkin, muz-qatiq va erunchiq, qum to'kildi, ho'l qumdan narsalar yasash mumkin, loy-yumshoq, undan narsalar yasash mumkin, agar u qurisa, eziganda ingalamdi) o'rgatish.

Tabiat hodisalari va insonlarning unga nisbatan munosabati (yomg'ir-tinni, kashtum-siz sayr qilish mumkin emas, yozda issiq quyosh taftidan hush kiyim kiyib oladilar, qishda sovuq, odamlar issiq patolar, sharf, issiq etklar, issiq shapakalar va h.k.)ni tushuntirish.

2. **O'simliklar dunyosi.** Sabzavot (sabzi, piyoz, karam, pomidor, brokoli) va mevalar (olma, uzum, o'rik, olcha va gilos)ning nomi, to'rang, rangi va shaklini bilishga, o'zaro farqlashga o'rgatish.

Xona gullari (fikus, geran, tradeskanstiya) bilan tanishtirish, ularni parvarish qilish yo'llarini o'rgatish.

Qatnaydigan madaniy va begona o'tsimon o'simliklar (qoqi o't, aqillat va lolaqizg'aldog'bilan tanishtirish. Ularning nomlari va tanglarini to'g'ri aytilishga o'rgatish. Shu bilan birga bolalarning e'tiborini barglarning shakliga, poyasi va gullaridagi farqlarga, ularning shifobaxsh xususiyatlariga qaratish xamda o'simliklarning o'sishi uchun havo, suv va quyosh zarur ekanligini tushuntirish.

Yoz faslida o'simliklar haqida subbat o'tkazish. Olma, nok va olcha

daraxtlarning misolida daraxtlarga xos bo'lgan xususiyat: tana qismlari (er ustki qismi, shoxi, bargi, guli, mevasi), ularning shifobaxsh xususiyatlari bilan tanishtirish.

3. Hayvonot dunyosi. Bolalarni uy (mushuk, kuchuk, qo'y, sigir) va yovvoyi hayvonlar (bo'ri, quyon, tulki, ayiq) va ularning bolalari bilan tanishtirish. Ularni bir-biridan farqlashga va nomlarini to'g'ri aytishga o'rgatish.

Qushlar (musicha, chumchuq va qaldirg'och) va ularning bolalari bilan tanishtirish. Ularning nomi, rangi, katta-kichikligini aytib o'tish, tovushlariga ko'ra tanish va farqlashga o'rgatish.

Hashorotlar (tillago'ng'iz, oq kapalak, chumoli) bilan tanishtirish. Ularni ayrim o'ziga xos xususiyatiga ko'ra farqlashga o'rgatish.

Akvariumdagi baliqlar (tilla baliq, tovon baliq), qafasdagi to'tiqush, toshbaqa, qo'ng'iz va kapalaklar (ularni qisqa muddatda bankada saqlash mumkin) bilan tanishtirish, ularning nomini, hayot tarzi, nimalar bilan oziqlanishi haqida qisqacha ma'lumot berish va tana qismlari, ranglaridagi farqlariga e'tiborni qaratish.

O'RTA guruh

1. Jonsiz tabiat. Bolalarga ob-havo holatini (sovuq, issiq, iliq, quyoshli, bulutli, shamol esayapti, yomg'ir yog'ayapti, do'l yog'ayapti), suv va qorning ayrim xususiyatlarini (suv tinq, qor yumshoq bo'lishi, undan qorboq yasash, qorbo'ron o'ynash mumkin va hokazo; qor quruq ham bo'ladi) farqlashni o'rgatish.

Ayrim predmetlar suvda cho'kishini, ayrimlari cho'kmasligini: issiq kunda ko'lmak suv tez, sovuq kunda sekin qurishini anglab olishlariga yordam berish.

Jonsiz tabiatning ayrim xususiyatlari (tosh-qattiq, qum-sochiluvchan)ni farqlashni o'rgatish.

Bolalarga ob-havodagi o'zgarishlarni (sovuq shamol esayapti, yomg'ir, qor yog'ayapti) farqlashga o'rgatish. Qorning xususiyatlari (sovuq, yumshoq, yopishqoq, ho'l, quruq) bilan tanishtirish.

Bolalarni tong, kunduz, kechqurun, kechasi tushunchalari bilan tanishtirish, kun qismlarida insonlar va bolalarning harakatlari haqida subbatlar o'tkazish.

2. O'simliklar dunyosi.

Sabzavotlar (baqlajon, karam, sholg'om, turp, piyoz) va mevalar

(anan, anjur, behi uzun, o'rik) bilan tanishtirishni davom ettirish. Bolalarga sabzavot va mevalarning nomlarini, rangi, shakli, ta'mi, oziqqa ta'tirlanishining (xomligicha, pishirilgan, tuzlangan va quritilgan holat) xarakterli belgilarini bilishlari:

Sabzavotlar polizda mevalar esa daraxtda o'sishi bilan tanishtirish. Bolalarga sabzavotlar har yili ekitilishini, mevalar esa ko'p yillik o'simlik hisoblanishi haqida qisqacha tushuncha berish.

Sabzavot va mevalar yetishtirishda kattalarning mehnati haqidagi tasavvurni shakllantirish.

Kuzda daraxtlar bargining to'kilishi, o'tlarning sarg'ayishi, dala va bog'larda yig'im-terim ishlarining boshlanishi haqida subbatlar uyushtirish.

Kuzning oxirida daraxtlarning bargi butkul to'kilib bo'lishi, o't-larning esa xazonga aylanishi, faqat igna bargli archalargina har dastgidek ko'm-ko'k qolishi haqida tushuncha berish.

Urg'dan o'simliklar o'stirish (o'sishidagi izchilik, o'sish uchun zarur sharoitlar, parvarish qilish) haqida; o'simliklar hayoti va o'sishining ayrim shartlari

(ular yerda o'sadi, ularni suv bilan sug'orish kerak, tuproq serozuqa bo'lishi uchun uni o'g'itlash, yorug'lik kerak) haqidagi tasavvurlarini shakllantirish.

Bolalar diqqatini kunlar ilishi bilan daraxtlarning kurtak chiqarishi, gillashi, barg yozishi, o't-o'lanlarning ko'karishi kabilariga jalb etish. O'tlos va shaftoli daraxtining gulini qiyoslash va farqlashga o'rgatish. O'simliklarning tuzilishi haqidagi tasavvurni aniqlash va mustahkamlash. Daraxtlarda bitta tana, yo'g'on va ingichka shoxlar, yaproqlar bor. Butalar va bir necha ingichka tana, shox, barglari borligi, o'tsimon o'simliklarda poya, barg, gullar borligi, o'simliklar ildizlari bilan o'zlarini yerda tutib turishi va yerdan suv hamda ozuqa moddalarini olishi haqidagi tasavvurlarini kengaytirish. Atrofdagi o'simliklarning qayindagi belgilariga qarab tanish: daraxtlar, butalarning barglari, po'shlog'iga; o'tsimon o'simliklarning rangi va gulining shakliga qarab tanish.

Yumshoq mevalar, sabzavotlar bilan, o'simliklar o'sadigan joylar (ayvonon, maktabgacha ta'lim muassasasi, bog') bilan tanishtirish. Tanish o'simliklar nomlarini eslab qolishga o'rgatish.

Maktabgacha ta'lim muassasasida sabzavotlar o'stirilishi haqidagi tasavvurlarni aniqlash, kengaytirish.

3. **Hayvonot dunyosi.** Kuz-qish davrida olmaxon, quyon va tipratikan singari hayvonlar hayoti va tabiiy sharoitlari (qacda yashashi, qanday yurishi, nimalar bilan oziqlanishi, dushmanlaridan qanday himoyalaniishi) haqidagi tasavvurlarini shakllantirish

Fasllar o'zgarishi bilan quyon, olmaxon, tipratikan kabi hayvonlar hayoti (tabiiy sharoitda ular qacda yashaydilar, nimalar bilan oziqlanadilar, dushmanlardan qanday qutuladilar) bilan tanishtirish. Uy hayvonlari va ularning bolalari (it, kuchukchalar, mushuk, mushukchalar), qushlar (chumchuq, kabutar, musicha va boshqalar), atrof muhitda uchraydigan hasharotlar (chumoli, kapalak, xon qizi, nimachi kabi)ni farqlashga o'rgatish.

Uy hayvonlarining hayoti, insonlarning ularni parvarish qilishdagi mehnatlari haqidagi tasavvurlarini aniqlash va kengaytirish.

Uy hayvonlari va ularning bolalari haqidagi bilimlarini kengaytirish. Bolalar ularning tana qismlarini, yurish-turish xususiyatlarini ajrata bilishini va to'g'ri xarakterlashni, nima bilan oziqlanishini qanday yurishi, qanday foyda keltirishini, odamlar ular to'g'risida qanday g'amxo'rlik qilishlari haqida bilimlarini kengaytirish.

Bolalarni uy hayvonlari hayoti haqidagi tasavvurlarini boyitish. Ularni uy hayvonlari va parrandalarni parvarish qilishda kattalarga yaqindan yordam berishga o'rgatishni davom ettirish.

Yovvoyi hayvonlar (quyon, olmaxon, tipratikan) haqidagi tasavvurni kengaytirish, ularning bahorgi-yozgi mavsumdagi tabiiy sharoitdagi hayoti (ovqatlanish, tullash, uya qurish, bolalarni o'stirish, bolalari haqida ota-ona g'amxo'rligi xususiyatlari) bilan tanishtirish; tashqi qiyofasi, xatti-harakatiga ko'ra yosh hayvonlarning kattalaridan farq qilishini ko'rsatish.

Kunlar ilishi bilan bolalar diqqatini qushlar ko'payib, hasharotlar paydo bo'la boshlagani, kunlar sovishi bilan hashorotlar butkul ko'rilmay qolganiga, muassasa hovlisidagi qushlar ham kamayib ketganiga qaratish. Sovuq qish kunida qorni ochib ovqat izlayotgan qushchaga naqadar qiyin ekanligini his etishga undash. Bolalarda qushlarga g'amxo'rlik qilish hissinii tarbiyalash.

Qushlarning nima bilan oziqlanishi, qishloq xo'jaligiga keltiradigan foydasi haqida ham qisqacha ma'lumot berish. Qushlarga hayrixoxlik

bilan munosabatlarda bo'lish kerakligini tushuntirish.

Tabiat burchagida piyoz o'stirish, parvarish qilish, tashqari sovuq bo'lishiga qaramay, xonada ularning o'sish sababini tushuntirish.

O'rmon hayvonlari ularning yurish-turish xususiyatlarini bilishini va to'g'ri xarakterlashni; yashash sharoitlari, nima bilan oziqlanishini qanday yurishi, qanday foyda keltirishi haqida tasavvur hosil qilish.

Uy hayvonlari hayoti, yoz vaqtida odamlar ularni parvarish qilishdagi mehnatlari (sigir, echki, qo'yalar yaylovlarda o'tlashi, odamlar o't o'rishi, xashak jamg'arishlari va hokazo) haqidagi tasavvurlarini aniqlash. Yaqin atrofdagi hayvonlarni, hovliga keladigan qush, kapalak, qo'ng'iz va nimachilarni bir-biridan farqlashga o'rgatish.

Bolalarni uy hayvonlari hayoti haqidagi tasavvurlarini boyitish. Ularni uy hayvonlari va parrandalarni parvarish qilishda kattalarga yaqindan yordam berishga o'rgatishni davom ettirish.

Jonsiz tabiat. Kun va tunni, ob-havoning asosiy holatini (shamol soyapti, yomg'ir, qor yog'Yapti, havo bulutli, quyosh charaqlab turibdi) farqlash va aytishni o'rgatish.

Suv, qor, muz, qum, loyning belgilarini farqlash va nomini aytishni (qoroppoq, sovuq, suv oqadi, iliq va sovuq bo'lishi mumkin, muz-qatiq va atpanchiq, qum to'kyladi, ho'l qumdan narsalar yasash mumkin, loy-yumshoq, undan narsalar yasash mumkin, agar u qurisa, eziganda qovqovlanadi) o'rgatish.

Tabiat hodisalari va insonlarning unga nisbatan munosabati (yomg'ir-nam, kastyumsiz sayr qilish mumkin emas, yozda issiq quyosh tufidan bosh kiyim kiyib oladilar, qishda sovuq, odamlar issiq paltolar, sharf, issiq etiklar, issiq shapkalar va h.k.)ni tushuntirish. **O'simliklar dunyosi.** Mahalliy o'simliklar haqida bolalar tasavvurlarini mustahkamlash. Bolalar daraxtlarning 4-5 turi (tut, terak, qayrag'och, to'lni (barglariga, po'stlog'iga, mevasiga qarab), butalarning xil(ina'matak, maymunjon)ni(barglari, ranglari, mevalariga qarab) nomini aytishlar, farqlashlari, sabzavotlarning 6-8 xilini, mevali daraxtlardan 4-5 xili(olma, nok, anor, anjir, olcha)ning nomlarini, ranglari, shakli, mazasi, ovqatda iste'mol qilishda xarakterli belgilarini bilishlari kerak.

Sabzavotlar va mevalar haqidagi umumlashtirilgan tasavvurlarni quyidagi belgilarga qarab shakllantirish: sabzavot va mevalar ovqatda qo'llaniladi, ularni maxsus yetishtiradilar: sabzavotlar poliz(dala)da

o'sadi, mevalar esa bog'da yetishtiriladi.

O'simlik(suv quyish, tagini yumshatish) va hayvonlar (ovqatlanirish, kattalar yordamida akvarium yoki qafasni tozalash)ni parvarishlashni bilishi

Xona gullaridan aloq bilan tanishtirishni davom ettirish, ularni parvarish qilish yo'llarini o'rgatish. Bolalarda tabiatdagi go'zalikdan zavq olishni tarbiyalashni davom ettirish. Tabiatga zarar yetkazmaslik, ekologiyani buzmaslik(tevarak-atrofni iflos qilmaslik, o't-o'tlanlarni bosmaslik, daraxt shoxlarini sindirmaslik, gullarni yulmaslik, buning oqibatida gullar, kapalaklar yo'q bo'lib ketishi, chumollarning tuzilishi, ularning ayrim qismlari vazifalari haqidagi tasavvurni aniqlash va kengaytirish: ildizlar suvni, ozuqa moddalarni shimib oladi, bular poyalar orqali, tana orqali, shoxlar orqali yaproqlar, gullar, mevalarga yetkazilishi haqidagi tasavvurlarini kengaytirish. O'simliklarning o'sishi uchun havo, suv, quyosh, ozuqali tuproq zarurligini amaliy ishlar orqali tanishtirish.

Zaruriy sharoitlar yetishmasligini bildiruvchi belgilarni bolalar bilishlari kerak: yorug'lik kam bo'lganida o'simlik yorug'lik tomonga cho'ziladi, yaproqlari va poyasi oqardi, oziqa moddasi kam tuproqda o'simliklar sekin o'sadi, issiq bo'lmasa urug' ummaydi, barglar yozilmaydi, suvsiz o'simliklar qurib qoladi.

O'simliklarni ko'paytirishning usullaridan biri-qalamcha qilish bilan tanishtirish. Erta gullaydigan o'tsimon, butasimon o'simliklar va daraxtlar bilan tanishtirishni davom ettirish. Ba'zi daraxtlar(o'trik, bodom) avval gullab, so'ng barg chiqarishi, ba'zilari esa barg chiqarib(olma, behi) so'ng gullashini tushuntirish.

Bahor tabiatning uyg'unlashish fasli ekanligi haqidagi tasavvurlarini kengaytirish va chuqurlashtirish. Ayrim o'simliklarning piyozidan, daraxtlarning qalamchasidan, butasidan ko'payishi mumkinligini tushuntirish va o'rgatish.

Maktabgacha ta'lim muassasasi hovlisida bolalar bilan birgalikda erta gullaydigan daraxt va gul ko'chatlarini ekish, tagini yumshatish va sug'orishga o'rgatish. Qurigan shox - shabbalarni qirg'ish, ko'milgan gul, tok va anor ko'chatlarini ochish va ularni parvarish qilish ko'nikmasini hosil qilish.

Urug'lardan o'simliklar o'stirilishi (2-3 xil sabzavot gullaydigan

o'simliklar misolida), o'simlikning o'sishi va rivojlanishidagi asosiy boqimchalar haqidagi(urug' unib chiqishi, yaproqli poya, gul, urug'), o'simliklar o'stirish, ularni parvarishlashning asosiy usullari(chopilgan yerni o'tkazish, suv quyish, yerni yumshatish, o'toq qilish, ozuqa berish) haqidagi tasavvurni shakllantirish.

A. **Hayvonot dunyosi.** Yovoyi hayvonlar (tulki, bo'ri, ayiq)ning hayoti bilan tanishtirish. Hayvonlarning tashqi qiyofasi, yashash tarzi xususiyatlarini ajrata bilish va xarakterlash ko'nikmasini shakllantirish va ular qacda yashaydi, o'ziga qanday uy quradi, qanday yuradi, kuzda, qishda nima bilan oziqlanadi, qishga qanday tayyorgarlik ko'radi. Bolalarni hayvonlarning ko'rinishi va xulqidagi umumiylik va o'xshashliklarni ajrata bilishga, bir-biriga o'xshashligiga qarab xulosa chiqarish (o'rmon hayvonlari, yirtqich hayvonlar) ga o'rgatish.

Ulariga nisbatan ehtiyotkorona munosabada bo'lishga o'rgatish.

Bolalar diqqatini kuz faslida ob-havo o'zgarishiga, daraxt barglarining sarg'ayib to'kilishiga, kishilar kiyimidagi o'zgarishlarga, hashorat va qushlarning kamayib qolganiga qaratish, ularning sabablarini mustaqil aytib berishga o'rgatish

Kuz faslining eng go'zal xususiyatlari turli-tuman yorqin ranglarga boy ekanligi haqidagi bilimlarini aniqlashtirish. Bu davrda meva va sabzavotlar g'arq pishadi, yig'im-terim mavsumi boshlanadi. Kuz fasli haqidagi tasavvurlarini kengaytirish hamda mustaqil ravishda kattalarga yordam berishga odatlantirish

Bolalar ongiga tabiatga zarar yetkazmaslik, ekologiyani zararlamaslik (tevarakatrofni iflos qilmaslik, hayvon va qushlarga ozor bermaslik, uyalarini buzmaslik, gullarni yulish oqibatida gullar, kapalaklar yo'q bo'lib ketishi, chumollarning inini buzmaslik va h.k.)ni bolalar ongiga singdirish.

Uy hayvonlari (tuya, ot, sigir, qo'y, echki) va parrandalar (tovuq, ko'zo, kurka, o'rdaq, g'oz)ning asosiy turlari, hayoti va sharoitlari haqidagi bilimlarini mustahkamlash va sistemalashtirish. quyidagi boqimchalar asosida umumlashtirilgan tasavvurni tashkil qilish, odamlar yonida yashaydigan va undan qo'rqmaydigan hayvonlar, foyda keltiradigan hayvonlar, insonlar, ularning hayot kechirishlari uchun zarur bo'lgan sharoitlarni yaratishi, uy hayvonlarining kishilar hayotida tutgan o'rni haqidagi tasavvurlarini kengaytirish, ularda g'amxo'rlik tuyg'ularini mustahkamlash.

Bolalarga respublikamizda qishlab qoluvchi qushlar(musicha, chumchuq, kaklik, bedana) haqida tushuncha berish. Qushlarning ovqatlanishi, tashqi ko'rinishi, ulardagi o'zaro o'xshashlik va farqli tomonlarini farqlashga o'rgatish. Ularga qishda g'amxo'rlik ko'rsatish va xayriohlik munosabatini tarbiyalashni davom ettirish.

Qish faslining o'ziga xos tabiati haqida tushuncha berish (kunlar qisqa, sovuq, ayozli bo'lishi, arq va ko'lmaklarning muzlashi, qorning pag'a-pag'a yog'ishi va

b.) yer yuzi va daraxtlar usti oppoq qor bilan qoplanganda tabiat qanchalik jozibali ko'rinishiga bolalar e'tiborini qaratish, ularning estetik tuyg'ularini shakllantirish.

Kunlar ilishi bilan qushlar, hashoratlarning ko'payishi, ularning harakatini kuzatish, in qurishi, tuxum qo'yishi, bola ochishi va h.k. haqidagi tushunchalarini kengaytirish.

Bolalarga qushlarning donxo'raklariga don solishni, suvlarini almashitirishni o'rgatish. Qat'asga paxta, yumshoq matolardan tashlab, qushlarning harakatlari kuzatish. Qushlarning sayrashini tinglash va farqlashga o'rgatish.

Ninachi, chumoli, asalari, kapalaklarning paydo bo'lish sababi, hayot tarzi, nima bilan oziqlanishini tushuntirish.

Bahorda tabiatdagi o'zgarishlar haqidagi tasavvurni bir tizimga ketma ketlikka tushirish. Issiqlikning ortib borishi bilan qor, muzlarning erib borishi o'rtasidagi, tuproqning holati. Bularning barchasini tabiat uyg'onishiga ta'siri to'g'risidagi tasavvurlarini shakllantirish.

Yoz faslida poliz, bog' va dalalarda mevalar pishishi, ayrim sabzavotlarning yer ostida meva tugishi va pishish(kartoshka, sabzi, veryong'oq) haqida ma'lumot berish, mevalarni hididan ajratishga o'rgatish, sabzavot va mevalarni inson organizmiga ta'siri, foydasi haqida bolalarga tushuntirish hamda ularni qanday iste'mol qilish haqida suhbatlashish.

Yer maydonchasidagi va yaqin oradagi o'simliklar haqidagi bilimlarini aniqlash. Yaproq, gul, va mevalari, po'stlog'iga qarab daraxt, butalarni farqlashga o'rgatish. Boshqoqli ekinlarni o'stirish bilan, o'rmon mevalari, qo'ziqorinlar bilan tanishtirish. Turli xil o'simliklarning o'sish joylari (o'tloq, dasht, o'rmon, dala, bog', poliz, xiyobon) haqidagi tasavvurlarini aniqlash

Bolalarga o'zlariga tanish uy hayvonlari va parrandalarning inson

uchun foydali tomonlari haqida ma'lumot berish. Ularni parvarish qilishga o'rgatish.

Hashorotlar(kapalak, ninachi, chumoli, asalari, chigirtkalar)ning tabiiy sharoitdagi hayoti haqida tasavvurlarini shakllantirish. Ma'lum joylarda yashaydilar(kapalaklar-o'tloqlarda, qurbaqalar-botqoqliklarda va h.k.) ovqat izlashadi(kapalaklar, asalari-gullar shirasini, qurbaqalar mayda chivinlarni), dushmanlaridan qochish uchun yaxshi mo'ljalanliklari (ninachilar tez uchadi, kapalaklar pirlab uchadi, chigirtkalar, qurbaqalar sakraydilar va h.k.), uchib ketadigan qushlar(3-4 aylabdan, tashqi ko'rinishi xatti-harakati(nima bilan oziqlanadi, nima uchun issiq o'liklarga uchib ketadi) bilan tanishtirish. Qushlardan bittirning in qurish va bola ochishi bilan tanishtirish.

Bolalarning tabiatdagi yozgi hodisalar, issiqlik, namning ko'pligi bilan o'simliklarning birdaniga gurillab o'sishi, barcha hayvonlarning faol hayot boshlashi o'rtasidagi aloqadorliklari haqidagi tasavvurlarni bir tizimga ketma ketlikka tushirish.

O'quv yili oxirida bola:

- tabiatdagi fasl o'zgarishlari;
- sovining xususiyatlari va o'simliklarning o'sishi holati va ifodalashni uchun zarur sharoitlar;
- sabzavot va mevalarni parvarishlash;
- buta va daraxtlarning bargi hamda mevasiga qarab atash, farqlay olish;

• erta gullovchi 2-3 xildagi mahalliy o'simon o'simliklarni;

- 2-3 turdagi doimiy qishlovchi hamda uchib keluvchi qushlarni tashqi ko'rinishiga qarab farqlay olish;

- koma va yer maydonidagi o'simliklarni parvarish qila olish, tabiat muvoijida navbatchilik qilish;

• tabiatdagi predmet va hodisalarga mustaqil holatda qiziqishi;

- hayvonlarni yaxshi ko'rish, ularni parvarishlash, yurish-turishlarini kuzatish, ularni ko'rganda zavqlanish;

- jonli va jonsiz tabiatni o'rganishga qiziqish, kattalar va o'g'irlarining diqqatini jonli va jonsiz tabiatda sodir bo'layotgan tushish, notanish predmet va tabiat hodisalariga jalb qilish;

- kattalarga tabiatdagi notanish yoki o'zi uchun qiziqarli bo'lgan predmet va hodisalar haqida savollar berish, o'zi va boshqalarning diqqatini tabiat hodisalari natijasida oldindan ko'rilgan choralar

va tartibsizliklarga jalb qiladi va ularni bartaraf qilishga kirishadi (chiqindilarni, yerga tushib yotgan quruq shoxlarni tozalashda ishtirok etadi, yerga tushib yotgan shiliqurtini olib daraxtga qo'yib qo'yadi);

- tabiat qo'ynida, shaharda, uyda o'zini tutish ko'nikmalariga ega bo'ladi.

IV BOB "ILK QADAM" DASTURIDA "TABIAT BILAN TANISHTIRISH" BO'LIMLARIDA BOLALARNI TABIAT HAQIDAGI BILIMLARINI O'ZLASHTIRISHDA O'ZIGA XOSLIKHLARI.

§ 7. "Ilk qadam" dasturida "Tabiat bilan tanishtirish" o'zlashtirishida o'ziga xosliklari va tamoyillari.

O'zbekiston Respublikasining Maorif vazirligi tomonidan, bolalar bog'chalari tabiati bilan tanishtirish dasturi, Respublikamizning o'ziga xos yetnik xususiyatlari, geografik jihatdan iqlimi, tabiiy xususiyatlarini hisobga olgan holda tuzilgan.

Dasturda amaliyotda yerishilgan yutuqlar asosida ta'lim-tarbiya haqida nazariy vazifalar berilgan. Unda maktabgacha yoshdagi bolalarni har yosh boskichiga xos psixofiziologik xususiyatlari hisobga olingan. Dastur ilk yoshdagi ikkinchi kichik guruhdan to maktabgacha tayyorlov guruhi uchun mo'ljallangan bilim va kunikmalar hajmini o'z ichiga oladi.

Bizga ma'lumki, maktabgacha tarbiya muassasalarida turli yoshdagi bolalar tarbiyalanadilar. Maktabgacha bo'lgan davrda bolalarga har bir guruhda joni va jonsiz tabiat haqida bilim beriladi. Bu beriladigan bilim, kunikma, malakalar guruhdan guruhga o'tgan sayin chuqurlashtirilib, kengaytirilib, murakkablashib boriladi.

Dasturda tabiatshunoslik materiallari barcha guruh uchun yil faollari qatib taqsimlangan. Har bir mavsumda joni va jonsiz tabiatdagi hamda kishilar faoliyatidagi yeng aniq xarakterli hodisalar ko'rsatib o'tilgan. Materiallarning bunday joylashishi tabiatda sodir bo'ladigan o'zgarishlarni kuzatish, uni taxli qilish imkonini beradi.

Tabiat bilan tanishtirish dasturi respublikaning uziga xos tabiiy xususiyatlarini hisobga olgan holda tuzilgan.

Maktabgacha tarbiya muassasalarida qo'llaniladigan "Bolalar bog'chasida ta'lim-tarbiya dasturi" davlat hujjati sanaladi. Har bir bog'cha mudrasi, uslubiyotchisi, tarbiyachisi shu hujjat materiallarini to'liq amalga oshirishlari shart. Dasturni tabiat bilan tanishtirish bo'limi, Hamma bo'limlar bilan uzviy bo'lingan.

Tabiat haqidagi tasavvur va tushunchalarni xosli qilish so'z yordamisiz bo'lishi mumkin yemas. Sh uning uchun ham ona tilini

chuqur o'rganish undan foydalana olish tabiatni kuzatish va o'rganish bilan chambarchas bogliq. Bola tabiatini kuzatish davomida olgan bilimlarini uzlari tasviriy faoliyatlarida aks ettiradilar. Tabiatni kuzatish organi sanashni, miqdor, o'zgarishlarini o'rganib boradilar (daraxt baland, buta past, daraxt tanasi 1 ta, buta tanasi ko'p). Jismoniy mehnat bolalarni jismonan baquvvat, sog'lom o'sishlari uchun yordam beradi.

Bundan tashqari tabiatga oid bo'lgan harakati "oyinlar ham bolani jismonan barkamol bo'lishiga yordam beradi. Bu misollarning barchasi daporda o'z aksini topgan. Dasturga material tanlash tabiat bilan tanishtirishdagi barcha printsiplarga rioya qilingan holda amaliy oshirilgan.

Yuqorida bayon yetilganidek, bolalar boqchasida turli yoshdagi bolalar tabiiy topadlar. Bolalarning o'zlashtirish qobiliyatini hisobga olingan holda dastur quyidagicha tuzilgan, ya'ni, bolalarboqcha muassasalarida bo'lgan davrlarida bitta mavzu bilan bir necha marta tanishadilar. Lekin har safar chuqurroq, kengaytirilgan holda tanishadilar.

Masalan: Kichik guruhda suv hakida tushuncha berilganda suv bilan yuviniyadi, suvni ichadilar, suv sovuq, iliq bo'ladi, suv okadi kabi o'rgatiladi. O'rta guruhda suv tiniq, ayrim predmetlar suvda chuxadi, issiq kunda suv tez, sovuq kunda sekin quriydi, katta tayyorlov guruxlarida suvning tabiatda aylanib yurishi, o'simlik, inson hayotida uning o'rni, suvdan yelektir yenergiyasi olishda foydalanish mumkin kabi tushunchalar oddiydan - murakkabga qoidasi asosida tushuntirilib boriladi. Demak, har bir guruhda tabiatga oid bilimlar har yili murakkablashib boradi.

Dastur faslchilik printsiplari asosida tuzilgan. Materiallarning bunday joylashtirilishi tabiatda sodir bo'ladigan o'zgarishlarni tahlil qilishga yordam beradi. Dasturda o'rta guruhdan boshlab har bir faslda bolalarga jonli va jonsiz tabiatdagi, o'simliklar hayotidagi, hayvonot olamidagi uzgarishlar va ular haqida bolalar olishlari lozim bo'lgan bilimlar berilishi hisobga olingan.

Biror bir faslda o'simliklar hayotidagi o'zgarishlar, ob-havoning o'zgarishini kuzatish, hayvonot olamidagi o'zgarishlarni, kishilarning shu mavsumdagi mehnatlari bolalarga yaqqol ko'rinadi. Shu fasldagi barcha tabiat haqidagi, unda sodir bo'ladigan o'zgarishlar haqida tutilik, tasavvurlar shakllanadi. Bundan tashqari dasturda tabiat haqidagi tasavvurlarni shakllantirish kvartalarga bo'lib berilgan.

Bolalarga beriladigan bilimlarni kvartalarga bo'lib joylashtirishda ham yuqorida kiritib o'tilgan printsiplarga rioya qilinadi.

Har bir guruhda yil oxirida bolalar yegallashlari lozim bo'lgan bilimlar ko'rsatiladi. Dastur materiallarini joylashtirishda kema-ketlik, tizimlilikka amal qilingan

"Holiqon" tayanch dasturining maktabga tayyorlov guruhida bolalarni tabiat bilan

tanishtirish bo'limini amaliy tahlil etish natijasida talabalarni bilishi va udalashi lozim bo'lgan bilimlar majmua bilan tanishtirish.

Jonsiz tabiat. Bolalarda jonsiz tabiat hodisalari haqidagi tasavvurlarni shakllantirish.

Ob-havo, magnitning xususiyatlari bilan tanishtirish. Bolalar uchun tushunarli vositalar yordamida havo hamma joyda: suvda, g'ishda, yerda va shu kabilarida mavjudligini tajribalar orqali ko'rsatish. Havoning qaytibog bo'lishi, ma'lum hajmini egallashi (sovuq ko'piklarini pufdash, sharlarni pufdash) mumkinligini ko'rsatish. Havo harakatlanadi (shamol) va u harakat qilib, predmetlarni joydan joyga ko'chirishi va shuningdek, harakatga qarshilik ko'rsatishi mumkin (parashyut).

Bolalarni magnitning xususiyatlari bilan tanishtirish. Magnit o'ziga metalldan buyumlarni tortishi, magnitning xususiyatlari to'siq orqali ham namoyon bo'lishi (magnitga predmetlar suv, qog'oz, plastmassa, yog'och, karton orqali ham tortilishi). Magnit o'ziga tortishi va o'zidan harakati bilan tanishtirish.

2. O'simliklar dunyosi. Bolalarni yangi xona o'simliklari bilan tanishtirish. Ularning xususiyatlari: shakli, hajmi, poyasi, barglar, gullarning rangini ajratish va xarakterlashga o'rgatish. O'simliklarning yong'lik, issiqlik, nam, oziqlantiruvchi tuproqqa ehtiyojlari haqidagi tasavvurni shakllantirish. Bolalarni yong'likni sevuvi va saqlingga ehtidaml, suvni sevuvi va suvsizlikka bardosh beruvchi o'simliklarning tashqi tuzilishiga qarab farqlashga o'rgatish.

Sabzavotlarning (8-9 xili), meva (5 xili)larning va sitrus o'simlik (1-4 xili)larning shakli, rangi, hajmi, ta'mi, oziq-ovqat sifatida qo'llanilishi, belgilarga qarab qiyoslash va xarakterlay olish ko'nikmasini shakllantirish, umumlashtirilgan (sabzavotlar, mevalar, gullar) so'zlarni qo'llashga o'rgatish Bolalarda tabiatdagi go'zallikdan zavq olishni ta'biyatlarni davom ettirish. Ular ongiga tabiatga zarar yetkazmaslik, ekologiyani zararlamaslik (tevarak-atrofni iflos qilmaslik, o't-o'lanlarni

bosmaslik, daraxt shoxlarini sindirmaslik, hayvon va qushlarga ozor bermaslik, uyalarini buzmaslik, gullarni yulmaslik, buning oqibatida gullar, kapalaklar yo'q bo'lib ketishi, chumollarning inini buzmaslik va h.k.)ni bolalar ongiga singdirish.

Bolalarning hovidagi barcha o'simliklar va xonaki(qishda vaqtincha o'tkazilgan) o'simliklarning yorug'likka, issiqlikka, suvga, (ozuqa) tuproqqa bo'lgan ehtiyojlari haqidagi tasavvurlarini aniqlash. O'simliklarning o'sish va o'smasligi shart-sharoitlarining mavjudligi va ularning turlicha talablarga bog'liqligini belgilashga o'rgatish.

O'simliklarning o'sishi uchun havo, suv, quyosh, ozuqali tuproq zarurligini amaliy ishlar orqali tanishtirish.

Bolalarning o'simliklarni turli yo'l bilan ko'paytirish haqidagi bilimlarini kengaytirish. O'simliklar qalamchasidan, piyozidan, butasini ajratib ekishdan unishi mumkinligini xonaki o'simliklar misolida ko'rsatish. O'simlikning o'sishi uchun yorug'lik, suv, issiqlik, ozuqali tuproq zarur ekanligi to'g'risidagi bilimlarini tajriba, amaliy mashg'ulotlar orqali takomillashtirish. Bahor gullari haqidagi tasavvurlarini aniqlash, bolalarni ularning rangi, shakli, gullari, yaproqlarining hajmi, belgilariga qarab qiyoslash asosida xarakterlashga o'rgatish.

Erta gullaydigan o'tsimon, butasimon o'simliklar va daraxtlar bilan tanishtirishni davom ettirish. Ba'zi daraxtlar(o'rlik, bodom) avval gullab, so'ng barg chiqarishi, ba'zilari esa barg chiqarib(olma, behi) so'ng gullashini tushuntirish.

Bolalar bilan birgalikda maktabgacha ta'lim muassasasi hovlisida daraxt va gul ko'chatlarini ekish, tagini yumshatish va sug'orishga o'rgatish. Qurigan shoxshabdalarni qirish, ko'milgan gul, tok va anor ko'chatlarini ochish va ularni parvarish qilish ko'nikmasini hosil qilish.

Bog', poliz va gulxonada sabzavot va gul ekinlari yetishtirish haqidagi bolalar tasavvurlarini boyitish. O'simliklarning ayrim turlari misolida bolalar ularning urug'dan ko'karib, to urug' bergunigacha bo'lgan o'sish va rivojlanish davrining izchiligini, unib chiqishi uchun zarur bo'lgan shart-sharoitlarni, ularni parvarishlash usullarini bolalar ongiga singdirish, amalda kuzatish ishlarini olib borish.

Yovvoyi o'simliklar urug'ini to'kib ko'payishi va madaniy o'simliklarni inson tomonidan yetishtirilishi, madaniy va yovvoyi o'simliklarning inson hayotidagi ahamiyati, barcha o'simliklarni ehtiyot

qilish va ularni qo'riqlash asosida madaniy va yovvoyi o'simliklar haqida umumiy tasavvurni shakllantirish. O'simliklar qanday belgilari asosida (xonaki, dala, poliz ekinlari)madaniy o'simliklar (o'rmon, o'tloq ekinlarini), yovvoyi o'simliklarga bo'linishi to'g'risidagi tushunchalarini shakllantirish, guruhdagi gullar nomini bilish.

3. Hayvonot dunyosi. Bolalarni o'zlariga tanish bo'lgan yovvoyi (quyonlar, tulklar va hokazo) va tabiat burchagida yashovchi hayvonlarning moslashuvchanlik xususiyatlari bilan tanishtirish. Hayvonlarning o'zi yashaydigan muhitga tanasining tuzilishi va xatti-harakat bilan moslashishga doir belgilarini ajrata bilishga o'rgatish. Uzun baquvat oyoqlari tez yugurish imkonini beradi (bo'ri), agar hayvonning orqa oyoqlari uzunroq bo'lsa, unda hayvon katta-katta sakrab yuradi (quyon), o'tkir qayrilgan tirmoqlari daraxtlarga tirmashib chiqishga yordam beradi (olmaxon), to'mtoq baquvvat, oldingi oyoqlari yon tomonga ebligun, tirmoqlari yerni qazishga moslashgan (toshbaqa, ko'rsichqon). Hayvonlarning tana qoplamini (himoya uchun xizmat qiladigan rang (quyon, olmaxon)ga, ignalar (tipratikan), qattiq qoplamga (toshbaqa) ega bo'lib, bular dushmanidan o'zini himoya qilishda yordam) himoya va moslashuv xususiyatiga ega ekanligi haqidagi tasavvurlarini kengaytirish.

O'simlik (suv quyush, tagini yumshatish) va hayvonlar (ovqatlantirish, kanalar yordamida akvarium yoki qafasni tozalash)ni parvarishlashni bilish.

Kuz faslining o'ziga xos xususiyatlari: kunlar soviy boshlab, kunduzi qisqaradi. Yaproqlar to'kiliadi, o'tlar so'liydi, o'simliklar o'sishdan to'xtaydi, chunki ular uchun zarur bo'lgan yorug'lik va issiqlikning miqdori kamayadi. Sovuq tushishi bilan hasharotlar yashiradi, qushlarning ko'pchiligi issiq o'lkalarga uchib ketadi, hayvonlar qishga tayyorgarlik ko'radilar: tullaydi (barcha hayvonlar), ovqat to'playdi (olmaxon), ovqat yeb semirib ketadilar va uyqu uchun joy izlaydilar (tipratikan, ayiq).

Bolalar uchun yangi O'zbekiston sharoiti uchun xos bo'lmagan uy hayvonlarishimol bug'usi bilan tanishtirish. Ularning yashash joyi, tabiiy qiyofasi, fe'l-atvori, inson tomonidan boqilishi va ular yetkazilgan foydalar haqida tasavvurni shakllantirish. Hayvonlarning tana tuzilishi va fe'l-atvori, tabiiy sharoitlarga moslashuvi yungining qalinligi, uning qor ostidagi mox (shimolda o'sadigan o'simlik)ni

kovlab olish ko'nikmasi, bug'uning keng qo'shaloq tuyoqlari bilan loy, tuproqli yer va hatto qiya yerlarda ham yura olishi, o'zining belgilarini bilan uy hayvonlari toifasiga kirishi haqida so'zlab berish.

Tabiat burchagida yashovchi qushlar haqida, ularning yashash sharoiti, oziqlanishi, ko'payishi to'g'risidagi tasavvurlarini aniqlash. Qushlarning uchishga moslashganligi haqidagi tasavvurlarini shakllantirish(keng yig'ma qanoatlari, dumli, Engil patlari havoga tayanish va uchish imkonini beradi).

Qish faslining o'ziga xos tabiati haqida tushuncha berish(kunlar qisqa, sovuq, ayozli bo'lishi, ariq va ko'lmaklarning muzlashi, qorning pag'a-pag'a yog'ishi va b.) yer yuzi va daraxtlar usti oppoq qor bilan qoplaniganda tabiat qanchalik jozibali ko'rinishiga bolalar e'tiborini qaratish, ularning estetik tuyg'ularini shakllantirish.

Daraxt va butalar bargsiz, harakatsiz holatda. Hasharotlar ham, ular bilan oziqlanuvchi qushlar ham yo'q. Ular issiq o'ikalarga uchib ketishgan. Qishlab qoluvchi qushlar o'to'lanlarning urug'larini va o'simliklarning mevalarini, odam yashab turgan joy oldidagi ovqat qoldiqlarini yeydilar. Odamlar qushlarni boqib turadilar.

Yovvoyi hayvonlarning bahor davridagi hayoti va tabiatga moslanganligi bilan bolalarni tanishtirishni davom ettirish, ular uyqudan uyg'onadilar, dam olish holatidan chiqadilar, tullaqdilar, joy quradilar... Hayvonlarning rivojlanishi haqidagi bilimlarini kengaytirish. Qushlar in(uya) quradi, tuxum qo'yadi, bolalaydi, baliqlar urug' qo'yadi va bolalaydi.

Bolalarni akvariumda boqiladigan baliqlarning tana tuzilishi va harakatlari, bularning hammasi hayotga moslashish belgilari ekanligi bilan tanishtirish. Baliqlarning tanasi, shakli, hajmi, ko'zlari va og'zining tuzilishini ajrata bilishga, bu xususiyatlarni ularning xatti-harakati, xususiyatlari(yashash joyi, harakat usuli, ovqatlanishi) bilan qiyovlashga o'rgatish.

Bolalarda bahor haqidagi umumlashgan tasavvurni shakllantirish: Kunlar issiqroq bo'ladi, quyosh ravshanroq yoritadi, qor va muzlar eriydi, o'tlar, navro'zgulilar paydo bo'ladi, kurtaklar to'lishadi va birinchi gullar, yaproqlar paydo bo'ladi. Jonivorlar uyqudan uyg'onadi (hasharotlar, hayvonlar), uchib ketgan qushlar qaytib kelishi haqidagi tushunchalarini kengaytirish.

Bolalarga o'zlariga tanish uy hayvonlari, ularning yoz fastidagi

hayoti haqidagi bolalar bilimlarini aniqlash, ular haqida umumlashgan tasavvurni mustakamlash. Qanday belgilar asosida u yoki bu hayvon uy hayvoni guruhiga kirishi haqida bolalar bilimlarini aniqlash. Hayvon va parrandalarning inson uchun foydali tomonlari haqidagi tasavvurlarini aniqlash. Ularni parvarish qilishga o'rgatish.

Bolalar bilan hayvonlarning o'sishi va rivojlanishi haqidagi tasavvurlarini kengaytirish. Qushlar, hayvonlarning bolalari juda nozik tug'iladi, ular ko'p jihatdan katta hayvonlardan farq qilishi haqida tushuntirish. Kichik hayvon yoki parranda ko'pincha yung yoki pat bilan qoplamagan, ko'zi yumuq, mustaqil yura olmaydigan va ovqatlanma olmaydigan bo'ladi. Ota-onalari ular haqida g'amxo'rlik qilishlari, istishti, ovqatlanirishlari, dushmanlardan qo'riqlashi, ovqat izlab topish, yurish, uchish, tirmashib chiqish va sakrashga o'rgatishlari haqidagi tushunchalarini aniqlash va kengaytirish Baliqlar baliqbahori haqida g'amxo'rlik qilmaydilar. Baliqlarning baliqbahori mustaqil ravishda ovqat izlaydilar, dushmanlardan yashirinadilar.

Yovvoyi va qo'lga o'rgatilgan hayvonlarni tanib olishga bolalarni o'rgatish. Qanday belgilari bilan ular u yoki bu guruhga taalluqli bo'lishni tushuntirish.

Yoz fasti haqida umumlashgan tasavvurni shakllantirish: iliq, issiq, yomg'ir yog'adi, momaqaldiroq bo'ladi. Hasharotlar ko'p. Hayvonlar faollashadilar, bolalaydilar. O'simliklar gullaydi, yetiladi, xosil beradi. Yoz fastida poliz, bog' va dalalarda mevalar pishishi, ayrim mevalarning yer ostida meva tugishi va pishishi(kartoshka, sabzi, yeyong'oq) haqida ma'lumot berish, mevalarni mevasi hididan ajratishga o'rgatish, sabzavot va mevalarni inson organizmiga ta'siri va foydasi haqida bolalarga tushuntirish hamda ularni qanday iste'mol qilish haqida suhbatlashish.

III. Maktabgacha yoshdagi bolalarni Tabiat bilan tanishtirish tamoyillari

Tabiat vositasida tarbiya berish umumiy tarbiyaning bir qismi bo'lib, u o'z oldiga bolalarning yosh xususiyatlarini, bilish jarayonlari, qobiliyatlarini yaxshi bilgan holda tarbiya berishnn vazifa kilib qoyadi. Maktabgacha tarbiya ishlida uning ko'p qirralari borki, bu pedagogika faoli qonuniyatlarini o'rganish bilan shugullanadigan juda keng ijtimoiy

hodisidir.

Biz bolalarni tabiat bilan tanishtirar yekanmiz. avvalo, pedagogika fanining asoschilarini aytib o'ttan fikrlarga asoslanamiz. Garbning ilg'or pedagoglaridan Kominskiy bolalarga beriladigan bilim hayotiylikka va kurgazmalilikka asoslanishi kerak; - degan yedi. Bolalarga tabiat orkali beriladigan bilimlar turlicha metod va usullar bilan olib boriladi va yekskursiya, sayt, ta'limiy oyinlar orqali mustahkamlanib chuqurlashtiriladi.

Bolalar yoshiga moe jonli va jonsiz tabiat haqida oddiy tushunchalar berish bolalarga beriladigan bilimlar oddiy bo'lishi bilan birga ilmiy aniq bo'lishi kerak. Masalan: o'simlikni yorug'likka, suvga, issikdikka bo'lgan yextiyoji.

Bolalarga beriladigan bilimlarning barchasi ko'rgazma asosida berilishi shart.

O'z o'lkasi tabiati haqida chuqur bilim berish. Tabiatshunoslikning barcha sohalar (botanika, zoologiya, astronomiya) hakida bilim berish.

Yuqorida aytib o'tilgan printsiplar bir-biri bilan bogliq xolla olib boriladi.

Bolalarni tabiat bilan tanishtirishda ilmiylik printsiptiga rioya qilinadi.

Beriladigan tabiat haqidagi bilimlar ilmiy bo'lishi bilan birga bolalar tuigunadigan bo'lishi zarur.

Masalan: Erta bahorda kunlar isiydi. Kunlar isigani sababli daraxtlar kurtak chiqaradi. Osmo ko'm-ko'k tus oldi biz yendi boqcha yer maydonchasiga yekin yekishim iz mumkin.

Mana shunday oddiy misollar orqali bolalar aniq va ilmiy asosda tushunchalarga yega bo'ladi.

Ilmiy printsipt bolalar yoshiga mos bo'lsagina samarali natija beradi. Bu haqda Y.A.Komenskiy shunday degan: Oddiydan - murakkabga, yaqindan- uzoqqa, tanishdan-notanishga tomon borish kerak. Bu printsiplar dasturdagi tabiat bilan tanishtirish bo'limida o'z aksini topgan. Biz bolalarni tabiat bilan tanishtirishda bevosita o'zlariga yaqin bo'lgan, atroflarini o'rab turgan tabiat bilan tanishtirishdan boshlaymiz. Bolalarga avval boqhadagi daraxtlar so'ngra o'rmondagi daraxtlar haqida bilim beramiz. Demak, biz yaqindan-uzoqqa tomon degan qoidaga rioya qilishimiz zarur.

Biz bolalarga bilim berishda ularning avvalgi bilimlariga tayanamiz.

Shundaygina ular yangi bilimni chuqur o'zlashtirib oladilar. Bolalarga beriladigan bilim ilmiy, bolalar yoshiga mos bo'lsa-Y. ular ko'rgazmasiz bo'lsa, bolalar yaxshi tushunmaydilar.

Y.A.Komenskiy shunday degan: "Avval sezgilarda bo'lmagan narsa, intellektida ham buliaydi".

Shundan kelib chiqib hissiy tajribani bilish va o'rganish asosida quyidagi ko'rgazmalilik printsiptini asoslab berdi. Ko'rgazmalilik faqat buyum, hodisalarni ko'rib idrok yetish yemas, balki ularni ham-ma sezgi organlarini jalb qilgan holda idrok qilishdan iborat. Bu idrokning oltin qoidaei hisoblanadi. Agar biror bir predmetni bir necha sezgi organlari bilan idrok qilish mumkin bo'lsa, shu narsani idrok qilish uchun bir yula bir necha sezgi organlarini ishga solish lozim. Agar o'rganilayotgan predmetni ko'rish imkoni bulmasa, ularning sur'atlari yoki modellariга murojaat qilish lozim. Demak, ko'rgazmalilik bolalarni abstrakt tushunchalarini real anglashga olib ketadi.

Entsiklopedik so'zi grekcha so'z bo'lib, barcha fanlarni har tomonlama bilim olish, bilimlar yigindisi manosida qo'llaniladi.

Bolalar osmon jismlarini astronomiyadan, o'zi tutilib usgan shahar, qishloq, voqa, dare, tog'larning nomlarini geografiyadan; o'simliklar nomlari, ularning uziga xos xususiyatlari botanikadan bilib boradilar.

Tabiatshunoslik bilimlarini oddiydan - murakkabga tizimli ravishda yakindan - ya'ni o'z o'lkasi tabiatidan boshlab uzoq ya'ni boshqa o'lkalarni tanish. o'rganish asosida amalga oshiriladi. O'z o'lkasi tabiati bilan tanishish bevositasi bolani tevarak - atrofdagi, boqchasidagi yer maydonchasidagi o'simliklar, gullar, ko'chatlar, daryo va ko'l nomlari, tog'lar, yo'lda uchraydigan maysalar nomi, hayvonot olami; ya'ni bola kundalik hayoti davomida duch keladigan jonli va jonsiz tabiat bilan tanishishdan boshlash zarur. Shu tizim asosida ish tashkili yetilisa, o'zga o'lkaning tabiati bilan tanishish yengil, oson kechadi.

§ 9. Maktabgacha ta'lim muassasalarida tabiat bilan tanishtirish mashg'ulotlarini o'tkazish va tahlil qilish

Xozirgi kunda davlatimizning bosh ustivor vazifalaridan biri bu chuqur bilimli, yetuk, dunyo karashi keng, yukori saviyali kadrlarni tayyorlashdir. Bu vazifani amalga oshirish uchun Uzbekiston Prezidentining bevosita boshchiligidagi «Kadrlar tayyorlash milliy dasturi» yaratildi. Bu dasturda ta'limning bosqichlari va asosiy 5 ta buguni, vazifalari aniq kursatib berilgan. Uzlaksiz ta'lim tizimi — maktabgacha ta'lim, — umumorta'lim, — oliy ta'lim, — oliy ta'limdan keyingi ta'lim, — malaka oshirish va kadrlarni kayta tayyorlashdan iborat. Yukoridagi ta'lim tizimlardan biri uch yillik urta maxsus kasb xunar ta'limidir. Kasb — xunar kollejlari o'quvchilarning kasb - xunarga moyiligidini, layokatlarini bilim va kunikmalarini rivojlantiradi, ularga tanlagan yunalishtari buyicha bir yeki bir necha zamonaviy kasb egallash imkonini beradi. Yaxshi kasb - xunar egasi bulish insonning eng katta ziynati bo'lib, uning butun xayoi davomida katta foyda keltiradi. U farog'atga, kamolatga yetadi va uz kasbi orkali izzat — ikromga ega buladi. Kasb — xunar kollejlari o'qitiladigan «Bolalarni tabiat bilan tanishtirish uslubiyoti va tabiatshunoslikdan amaliyot» kursining vazifasi bulajak tarbiyachilarning maktabgacha yoshdagi bolalar bilan «Bolalar boghasida ta'lim - tarbiya dasturiga muvofiq ish olib borishga urgatishdan iborat. Maktabgacha tarbiya yoshidagi bolalarni tabiat bilan tanishtirish jarayonida ularga ta'lim - tarbiya berish vazifalari amalga oshiriladi.

O'quvchilar bu kursni urganayotgan vaktlarida amaliy mashg'ulotlarning ish rejasi va dars reja taxirini tuzish bogchada bolalarni tabiat bilan tanishtirish buyicha kilinadigan ishlarni kuzatish va uni - uzlari olib borishlari zarurligini bilib boradilar.

Mana shu kursni o'qitishning axamiyati shundaki, maktabgacha tarbiya muassasalari uchun kadrlar tayyorlashda uning uziga xos ya'ni xamda ximmati bor. Bu kurs fakat maktabgacha tarbiyachilarning bogchalarda tabiatga doir mashg'ulotlar utkazish bilan tanishtiribgina kolmay, ularni jonli va jonsiz tabiat, ularning biologik xususiyatlari, shuningdek ularni parvarishlashda bolalarda oddiy kunikmalarni xosil a qilish bilan tanishtiriladi.

Bolalarni tabiat bilan tanishtirish uslubiyoti boshqa uslubiyatlar

bilan uzviy boglikdir. Bolalarni tabiat bilan tanishtirishda ularning psixologik xolatiga, fikrlash kobiliyatiga sezgilarning tarakkiy etishiga katta ta'sir etishni yaxshi bilish lozim.

Kuruning dasturi shunday tuzilganki, o'quvchilar ushbu uslubiyatni urganish bilan birga tabiatshunoslikdan amaliyot utkazish yullari bilan xam temlik tanishadilar. Uning maqsadi o'quvchilarning jonajon ulkaniz tabiat, Vatanga muxabbat ruxida tarbiyalashib bolalar muassasalari koshida usimlik xayvonlarni parvarish qilish tabiat burchagi, ekinzor, g'ulzor, meva boglar barpo qilishga o'rgatishdan iborat. Bu kursning dasturi ilmiy asosda tuzilgan bo'lib, mavzular kelma - ketligi, pedagogik maqsadga va predmetning mazmuniga asoslangandir.

Mashg'ulotdan yakunida bolalarni rag'batlantirish.

MASHG'ULOTLAR MAVZULL-TAQVIM REJASI

Tabiat bilan tanishtirish mashg'ulotlarining taqsimlanishi (2-3yosh)

Jonsiz tabiat	Jonli tabiat	
	O'simliklar dunyosi	Hayvonot dunyosi
4	7	7
		18

10	Mashg'ulot mavzulari
Jonsiz tabiat	
1	Qum va suv bilan turli o'yinlar o'ynaymiz.
2	Quyosh va oy (<i>kan</i> va <i>tun</i>).
3	Yong'ir yog'di.
4	Oppoq va sovuqgor.
Jonli tabiat	
O'simliklar dunyosi	
5	Bogqa sayr (<i>daraxt</i> , <i>gul</i> va o't-o'tanni farqlash bo'yicha ilk tushuncha berish).
6	Qizil pomidor.
7	Mazzali bodring.
8	Kuzgi daraxt (<i>olma</i>).
9	O'tik daraxti chiroyli gullabdi.
10	Olma daraxti oppoqbo'lib gulladi.
11	Gilos pishdi.
Hayvonot dunyosi	
12	Mushukcha bilan tanishamiz.
13	Kuehukcha.

14.	Akvariumdagi baliqcha.
15.	Tovuq.
16.	Tovuqva jo'jalar.
17.	Sigir va buzoqcha.
18.	Chiroyli kapalak.
Sayrda	
1.	Ob-havodagi ayrim o'zgarishlar.
2.	Maydonchaga uchib keluvchi qushlar.
3.	Maydoncha bo'ylab magsadli sayr (<i>turli fasllarda</i>).

Tabiat bilan tanishtirish (3-4 yosh)

Jonsiz tabiat	Jonli tabiat		Yil davomida
	O'simliklar dunyosi	Hayvonot dunyosi	
2	9	7	18

T.r.	Mashg'ulot mavzulari	Jonsiz tabiat
Jonsiz tabiat		
1.	Qum va suv haqida nima bilamiz?	
2.	Ertalab, kunduzi, kechqurun, kechasi.	
Jonli tabiat		
O'simliklar dunyosi		
3.	Sariqva qizil sabzilar.	
4.	Mazali kartoshka va foydali sholg'om.	
5.	Anor pishidi.	
6.	Mazali yong'oq.	
7.	Katta bargli fikus.	
8.	Derazadagi ekinzor (<i>piyoz ekish</i>).	
9.	Aitrgul ochildi.	
10.	Oleha daraxti gulladi.	
11.	Anor daraxtining guli.	
Hayvonot dunyosi		
12.	Qo'y va qo'zichoq (<i>surat orqali</i>).	
13.	Asalari.	
14.	Ayiq.	
15.	Akvariumdagi baliqchalar.	
16.	Xo'roz, tovuqva jo'jalar (<i>surat orqali</i>).	
17.	Oppoquyon.	
18.	Qaldirg'och.	
Sayrda		

Jonsiz tabiat	
1	Kun va tunning almashuvi.
2	Ob-havodagi ayrim o'zgarishlar (<i>turli fasllarda</i>).
Jonli tabiat	
3	Maydoncha bo'ylab maqsadli sayr (<i>turli fasllarda</i>).
4	Olim, oltcha, yong'oqdaraxtlari.
5	Maydonchamizga qushlar (<i>musicha, chumchuq</i>) uchib keldi.
6	Xon qizi.
7	Chiroyli sarigqoqjo't.
8	Qip-qizil tolaqizg'aldoq.
9	Mazzali oltcha.

Tabiat bilan tanishtirish mashg'ulotlarining taqsimlanishi (4-5 yosh)

Jonsiz tabiat	Jonli tabiat		Yil davomida
	O'simliklar dunyosi	Hayvonot dunyosi	
1	8	9	18

T.r.	Mashg'ulot mavzulari	Jonsiz tabiat
Jonsiz tabiat		
1.	Ertalab, kunduz, kechqurun, tun.	
Jonli tabiat		
O'simliklar dunyosi		
2.	Muassasa bog'iga sayr.	
3.	Olko'ti mevasining foydasini bilasizmi?	
4.	Sabzavotlar: lavlagi, rediska, turp.	
5.	Kuzgi daraxt (<i>xurmo</i>).	
6.	Xona o'simliklari (<i>yorongul, nevro'zgul</i>).	
7.	Derazadagi ekinzor (<i>sarimsog'ekish</i>).	
8.	Shalfoti daraxti gulladi.	
9.	Polliz ekinlari (<i>qovun, tarvuz</i>).	
Hayvonot dunyosi		
10.	Xushovoz bulbul.	
11.	Yovvoyi hayvon: olmaxon.	
12.	Yovvoyi hayvon: bo'ti.	
13.	Tabiat burchagidagi toshbaga.	
14.	Akvariumdagi baliqcha.	
15.	O'rdak jo'jalar bilan (<i>surat orqali</i>).	
16.	Echki va ulog'cha (<i>surat orqali</i>).	
17.	Hashoralar: minachi, tillaqo'ng'iz.	

18.	Kurka jo'jalari bilan.
Sayrda	
Jonsiz tabiat	
1.	Ob-havo holatini farqlash.
2.	Tosh-qatiq, qum-sochiluvchan.
Jonli tabiat	
3.	Maydoncha bo'ylab maqsadli sayr (turli fasllarda).
4.	Maydonchaga uchib keluvchi qushlar (kabutar, musicha, qaldirg'och).
5.	Bahor daraxtlari boychechak, binafsha.
6.	Dorivor o'simliklar (moychechak, yalpiz)
7.	Muassasa bog'idagi daraxtlar (turli fasllarda).
8.	Gulzorimizdagi gullar.

Tabiat bilan tanishtirish mashg'ulotlarining taqsimlanishi (5-6 yosh)

Jonsiz tabiat	Jonli tabiat		Yil davomida
	O'simliklar dunyosi	Hayvonot dunyosi	
3	7	8	18

T.r.	Mashg'ulot mavzulari
Jonsiz tabiat	
1.	Tog', o'tmon, daryo.
2.	Suvning bug'ga va bug'ni suvga aylanishi (amaliy tajribalar).
3.	Suvning muzga va muzning suvga aylanishi (amaliy tajribalar).
Jonli tabiat	
O'simliklar dunyosi	
4.	Mevalar: qulupnay, behi, nok, yong'och.
5.	Sabzavotlar: karam, baqlajon, balg'or qalampir, gulkaram.
6.	Xona gullari: koleus, aloch.
7.	O'simliklarni qalamchasidan, butasidan ko'paytirish.
8.	Poliz ekinlari: qovun, tarvuz va qovoq.
9.	Butasimon o'simliklar: nahmatak va malina.
10.	Derazadagi ekinzor (trayxon).
Hayvonot dunyosi	
11.	Ot (surat orqali).
12.	Yo'lbars va sher (surat orqali).
13.	Tuya bo'talog'i bilan (surat orqali).
14.	Qushlar (taylak, turna, qizilshon).
15.	Akvariumdagi baliqcha.

16.	Tovus (surat orqali).
17.	Tipratkan (surat orqali).
18.	Chumoli va chigirtka.
Sayrda	
Jonsiz tabiat	
1.	Ob-havo holati (qor yog'ishi, momqaldiroq, do'l yog'ishi, tuman tushishi).
2.	Muassasa bog'iga sayr (fasllarga xos belgilarni farqlash).
Jonli tabiat	
3.	Dorivor o'simliklar (sachraqi, bargizub, otiqlaq).
4.	Mudaniy va dorivor o'simlik: rayxon.
5.	Qurg'a.
6.	Gulzorimizdagi gullar.
7.	Muassasa bog'idagi mevali va manzarali daraxtlar (turli fasllarda).

Tabiat bilan tanishtirish mashg'ulotlarining taqsimlanishi (6-7 yosh)

Jonsiz tabiat	Jonli tabiat		Yil davomida
	O'simliklar dunyosi	Hayvonot dunyosi	
4	6	8	18

Mashg'ulot mavzulari	
Jonsiz tabiat	
1.	Havo bo'rtig'ini qanday bilamiz? (<i>amaliy tajribalar</i>).
2.	Magnetning xususiyatlari (<i>amaliy tajribalar</i>).
3.	Tog', o'tmon, daryo (<i>video va suratlar orqali suhbat</i>).
4.	Suvning xususiyatlari (<i>amaliy tajribalar</i>).
Jonli tabiat	
O'simliklar dunyosi	
5.	Mevalar: anjur, uzum, tut.
6.	Tsitrus o'simliklari: limon, apelsin, mandarin, banan, kivi, ananas.
7.	Sabzavotlar: baqlajon, sholg'om, turp, lavlagi, karam, gulkaram, balg'or qalampir.
8.	G'o'za o'simligi.
9.	Xona o'simliklari: uzambar binafshasi, tsiklomen, kalonxoe.
10.	Poliz ekinlari: qovun, tarvuz, handalak, qovoq.
Hayvonot dunyosi	
11.	Ot (<i>surat orqali</i>).
12.	Jirafa, fil, maymun, zebra, begemot (<i>surat orqali</i>).
13.	Sudralib yuruvchi hayvonlar: tumsok, ilon.
14.	Sihimol bug'usi va pingvin (<i>surat orqali</i>).

15.	Dengiz hayvonlari: kit, akula, delfinlar (<i>surat orqali</i>).
16.	Qushlar: kaklik, bedana, boyqush (<i>surat orqali</i>).
17.	Ipakqurti (<i>surat orqali</i>).
18.	Parrandalar: g'oz, jo'jalari bilan (<i>surat orqali</i>).
Sayrda	
Jonsiz tabiat	
1.	Quyosh harakati.
2.	Oqva qora bulutlar.
3.	Ob-havo holati (<i>gor yog'ishi, momqaldiroq, do'l yog'ishi, tuman tushishi</i>).
4.	Suvning muzga va muzning suvga aylanishi (<i>amaliy tajribalar</i>).
5.	SHAMOL (<i>amaliy tajribalar</i>).
6.	Qunning xususiyatlari.
Jonli tabiat	
5.	Muassasa bog'iga sayr (<i>fasllarga xos belgilarini farglash</i>).
6.	Muassasa bog'idagi mevali daraxtlar (<i>turli fasllarda</i>).
7.	Manzarali daraxtlar (<i>qayrag'och, tol</i>).
8.	Tut (<i>yong'og</i>) daraxti gulladi.
9.	Gullaydigan madaniy o'simliklar (<i>guldo'xo'roz, xrezanlema, namozshomgul, gulqaspar</i>).
10.	Dorivor o'simliklar (<i>yulpiiz, sachraliq, bargizub, oiqulog</i>).
11.	Qushlar.
12.	Beshiktebratar.
13.	O'simliklarni qalamchasidan, butasidan, urug'idan ko'paytirish.

V BOB TABIAT VOSITASIDA BOLANI XAR TOMONLAMA BARKAMOL QILIB TARBIVYLASH.

§ 10. Tabiat bilan tanishtirish metodikasining tarbiyaviy imkoniyatlari

Respublikamiz mustaqillikka erishgandan so'ng, ta'limtarbiya jarayonini takomillashtirish, bu jarayonning samaradorligini oshirishga katta e'tibor qaratilmoqda.

«Kadrlar tayyorlash milliy dasturi» ham «har tomonlama kamol topgan, jamiyada turmushga moslashgan, ta'lim va kasbhunar dasturlarini ongli ravishda tiklash va huquqiy, psixologikpedagogik sharoitlarni yaratishni, jamiyat, davlat va oila oldida o'z javobgarligini his etadigan fuqarolarni tarbiyalashni ko'zda tutadi».

Maktabgacha ta'lim muassasalarida bolalarni ma'naviy yetuk, axloqli, pok insonlar qilib voyaga yetkazishda tabiat bilan tanishtirish metodikasi fani muhim ahamiyat kasb etadi. Uning maqsadi, maktabgacha ta'lim yoshidagi bolalarni maktabga tayyorlash, tabiat bilan tanishtirish jarayonida tabiatga ehtiyotkorona munosabatda bo'lish, Vatanga mehri bo'lish, ekologik ta'limtarbiyani amalga oshirish, tabiat haqida mukammal bilimga ega bo'lgan yoshlarni tarbiyalashdir.

Tabiat bilan tanishtirish metodikasining vazifasi o'quvchilarni tabiat bilan tanishtirish usullari, ish shakllari, shuningdek pedagog, psixolog olimlar va mutafakkirlarning tabiatning inson hayotidagi ahamiyati haqidagi bilimlari bilan tanishtirish va nazariy bilimlar berishdan iborat.

Tabiat bilan tanishtirish metodikasi fani pedagogikaning bir qismidir, chunki tabiat bilan tanishtirish orqali barcha tarbiya turlari amalga oshiriladi. Tabiat bilan bolalarning yosh xususiyatlari, fiziologik tuzilishlarini hisobga olgan holda tanishtiriladi. Shu bilan birga turli yosh guruhlarda ularning qiziqishlan, aobilyatlari, ehtijoilari, xarakter hislatlari, iste'dodlari hisobga olinadi.

Bola a'zolarining tuzilishi — oliy nerv sistemasi, ichki a'zolari, tana tuzilishi, yoshga qarab hosil bo'ladigan o'zgarishlar tabiat bilan tanishtirishda muhim ahamiyatga ega. Bundan ko'rinish turibdiki, bu kurs bolalar fiziologiyasi fani bilan ham bevosita bog'langan.

Biologiya fani tabiat bilan tanishtirish metodikasining asosini tashkil etadi. Chunki biz bolalarni jonli va jonsiz tabiat, tabiat hodisalari,

yilning turli fasllari bilan tanishtiramiz.

Tabiat bilan tanishtirish metodikasi fani falsafa, biologiya, pedagogika, psixologiya, fiziologiya va barcha metodikalar bilan bog'liq holda biribirini to'ldirib, mustahkamlaydi.

Bolalarning jonsiz tabiat hodisalarini, o'simliklar va hayvonlar, inson mehnati haqidagi tushuncha va tasavvurlarini kengaytirish hamda boyitish, shuningdek, o'simliklar o'stirish, hayvonlarni parvarish qilishda bolalarda oddiy ko'nikmalar hosil qilish ta'lim berishning asosiy vazifalaridan hisoblanadi. Bunda bolalarda kuzatuvchanlik, bilimga qiziqish, tafakkur va mantiqiy nutq rivojlanadi, so'z boyligi ortadi, yangi tushunchalar hosil bo'ladi.

Bolalarda mehnatni sevish, o'zgalar mehnatini qadrlash, o'simlik va hayvonlarni astrash, ularni parvarish qilish, o'z Vatani, tabiatni sevish, tabiat go'zalliklarini ko'ra olish kabi hislatlarni o'stirish orqali tarbiyaviy vazifalar hal qilinadi.

Maktabgacha ta'lim muassasalarida tabiat bilan yaqindan tanish-tirmasdan turib, bolalarni jismonan rivojlantirish, nutq va tafakkurlarini boyitish vazifalarini amalga oshirish mumkin emas. (1-2 shakl)

2. Aqliy tarbiya (1 shakl)

Tabiat bilan tanishtirishning bolalarni aqliy jihatdan o'sishiga ta'siri kattadir. Maktabgacha ta'lim yoshidagi bolalarni tabiat bilan tanishishda ta'limtarbiya jarayonida ularning ongida atrofini o'rab olgan dunyo haqida hissiy tajribaga asoslangan aniq bilimlar hosil qilish muhimdir. Haqiqatni to'g'ri aks ettiruvchi bilimlar berilmasa, bolalarda tabiat haqida noto'g'ri tushunchalar hosil bo'ladi.

Noto'g'ri tushunchalarni tuzatish yangi tushunchalar hosil qilishga nisbatan ancha qiyinroqdir. Shuning uchun bolalarda maktabgacha ta'lim yoshidanoq, his qilish, qabul qilib olish va zehniy rivojlanish tajribalariga asoslangan holda tabiat haqida ilmiy dunyogorashlarning shakllanishi juda muhimdir.

I.P.Pavlov ta'limotiga ko'ra, insonning tabiatdagi narsa va hodisalardan olayotgan ta'siri birinchi signal sistemasini, ularni ifodalovchi so'z esa, ikkinchi signal sistemasini hosil qiladi. Bilishning I hissiy tomoni birinchi signal sistemasini bilan bog'liq, bu ko'rgazmali, obrazli tafakkurga asoslangan bo'lib, miya po'stlog'idagi muvaffaqiyatli bog'lanishni o'z ichiga oladi, ya'ni tasliqi dunyodagi narsa va hodisalarni sezishda, idrok qilishda va tasavvurda bevosita aks etadi.

Bilimning ratsional tomoni, abstrakt tafakkur, ya'ni tushunchalarning hosil bo'lish jarayoni ikkinchi signal sistemasini bilan bog'liqdir. Ikkinchi signal sistemasini tasliqi dunyo bilan faqat birinchi signal sistemasini orqali aloqa olib boradi, shuning uchun tafakkur sezgi va idroksiz bo'lishi, biron narsa haqida aniq tasavvurga ega bo'lmay turib tushuncha hosil qilinishi mumkin emas.

«Hissiy bilimning fiziologik asosi — ko'rish, eshitish, hid bilish, teri, harakatlantiruvchi va boshqa analizatorlarning birgalikdagi faoliyatidir» — degan edi I.P.Pavlov.

O'zlashtirishda qancha ko'p analizatorlar birgalikda ishtirok etisa, tasavvur va tushuncha shunchalik aniq, boy va ma'noli bo'ladi. Demak, bolalarni tabiat bilan tanishtirish asosiga birinchi navbatda ko'rgazmatilikni qo'yish kerak, ya'ni narsa va hodisalar ularning sezgi a'zolariga bevosita ta'sir etishi, bolalar narsalarni ko'rib, qo'l bilan ushlab ko'rishlari, eshitib, hidlab ko'rishlari, ta'mini tatib ko'rishlari, ya'ni ularning xususiyatlarini seza bilish imkoniyatlariga ega bo'lishlari shart.

Uyda, sayrda, o'yinlarda va mehnatda, tabiatdagi narsa va hodisalarni bolalarga ta'sir etishi natijasida ular seza bilish tajribalari to'planib boradi. Maktabgacha tarbiya yoshidagi bolalar bog'chaga ketayotganlarida ko'chadagi obhavo sharoiti (sovuq, issiq, iliq va namlik) ni seza oladilar. Qo'llarini yuvganlarida, cho'milish vaqtida, o'yinlarda suvning xususiyatlarini (sovuqligi, iliqliqi, sachrash, toshlarning suvda cho'kish yoki yog'ochning suzib yurishi)ni payqay oladilar.

Hayvonlarni parvarish qilishda esa ularning harakatlari, odatlarini bilib oladilar.

Bola tabiat bilan yaqin munosabarda bo'lishi natijasida, undagi narsa va hodisalarni yaqqol ko'rib, idrok qilish imkoniyatiga ega bo'ladi. Lekin ko'pincha bola narsalarni payqamay qolishi yoki muhim bo'lmagan tomonlarga diqqat qilib, idrok qilgan narsalarini noto'g'ri tasvirlashi mumkin. 3-4 yoshdagi bola uchayotgan qushlarni hamma vaqt ham sezmasligi mumkin. Hayvonlarni uchratganda u birinchi navbatda uning kattaligiga e'tibor beradi, akvariumda suzib yurgan balinni ko'rsatib uni «yuryapiti» yoki «qanotlarini silkiyapiti», — deb aytdi. Bundan ma'lum bo'ladiki, bolani tabiat bilan tanishtirishda unga hodisa yoki narsani ko'rsatishning o'ziga kifoya qilmaydi. O'rgatish jarayonida maqsadga muvofiq rahbarlik qilinishi zarur. Bu esa tarbiyachining bolaning idrokini

yo'lga soladigan, diqqatini ko'rish va eshitishi muhim bo'lgan narsa va hodisalarga to'g'ri yo'naltiruvchi so'zlarida ifodalanadi.

Maktabgacha tarbiya yoshida tabiatni o'rganish ko'proq ona tilini bilish bilan yaqindan bog'liqdir. Bu yoshda sezib idrok qilishdan ko'ra so'z bilan aytib idrok qilish mustahkam o'zlashtiriladi. Sezib idrok qilishda tabiat haqidagi hamma bilimlarni boshlang'ich manbai ekanligini doimo nazarda tutish kerak, aniqroq qilib aytganda, bolalar ongida haqiqatni aks ettirish faqat idrok qilish bilan bog'langan so'zlar yordamida hosil qilinishi mumkin.

Tushuncha — bu miyaning analitiksintetik faoliyatining natijasidir. Tabiatdagi narsa va hodisalarning bir necha marta sezib idrok qilinishi, ularning boshqalari bilan taqqoslab ko'rilishi, ulardagi eng muhim belgilarning so'zlarda aks ettirishi natijasida tushuncha hosil bo'ladi. Tushuncha bolalar faoliyatida o'yin va mehnatda o'zlashtiriladi va tekshirib ko'riladi.

3. Estetik tarbiya

Yoshlarga estetik tarbiya berishdan maqsad — shaxsning estetik didi va idealini tarkib topirish, tevarakatrodagi narsalarni to'g'ri qabul qilish qobiliyatlarini har tomonlama o'stirishdir. Estetik tarbiya bolaga did bilan kiymish, yuristurish, mehnat qilish, jamoa orasida o'zini to'g'ri tuta bilish kabi hislatlarni singdiradi. Ayniqsa, ona tabiatni sevvish va undan zavq olish, ya'ni go'zallikni his qilishni o'rgatadi. Gul va mevalarning hidi, shakli va ranglari, qushlarning sayrashi, ariqlarda suvning jildirab oqishi, qishda qorning g'ichirlashi — bularning hammasi bolalarda tabiatdagi narsa va hodisalarni tasavur etishga imkon beradi va ularda estetik hissiyotni tarbiyalashda va o'stirishda boy material bo'lib xizmat qiladi. Bog'cha yoshidagi bolalarda bunday estetik tuyg'ularning o'sishi esa, o'z navbatida san'atni, hayotni, tabiatni sevvish, uni tushunish va o'rganish uchun zarur shartsharoit yaratadi.

Avval tabiat go'zalligini, so'ngra san'at go'zalligini his etish kerak. Tabiatdagi va san'atdagi go'zallik bilan tanishish bolaning aqldiroki va hissiyotlari tarbiyalabgina qolmay, balki uning axloqini, aqliy xayol va fantaziyasini ham rivojlantiradi.

Bog'cha yoshidagi bolani tabiat bilan tanishtirishda uni zavqlantirish, estetik hissiyotlarni hosil qilish oson ish emas. Uning tabiat go'zalliklarini ko'ra bilishi, ulardan baxramand bo'lishi, qalbida havas, qiziqish, hayajonlanish hisslarining uyg'onishi uchun oylar, yillar

kerak bo'ladi. Bolani estetik tarbiyalashni tabiatga sayohat, sayrlar yoki bog'cha hovlisidagi hushmanzara gullarni, chiroyli bog' hovlilarini kuzatish orqali amalga oshirsa bo'ladi. Maktabgacha tarbiya yoshidagi bolalarni tabiat orqali estetik ruhda tarbiyalashni tabiatning istagan faslida amalga oshirish mumkin.

4. Axloqiy tarbiya

Axloqiy tarbiya deganda, yosh avlodni Vatanga, insonlarga muhabbat, ularning mehnatiga hurmat tuyg'ulari, imtizomlilik, xulqavor madaniyati, tengdoshlar orasidagi do'slik, tinchlik inson xarakterining irodaviy xislatlari hamda shaxsning ijobiy, axloqiy sifatlari, poklik, to'g'rilik, kamtarlik, xullas barcha oliyijay nob xislatlarni mujassamlashtirish ruhida tarbiyalash tushuniladi.

Yosh avlodda bu xislatlarni kamol topirish uchun tabiat vositasidan keng foydalanish kerak. Bu murakkab jarayon bo'lib, uzoq vaqt, kerak bo'lsa yillar davomida qilinadigan mehnatni mahsuli hisoblanadi.

Tabiat vositasida axloqiy tarbiya berish uchun bog'cha hovlilariga ehtilgan gullarni parvarish qilish jarayonida ilar bir gulli, niholni narsach, uni parvarish qilish, gullarning tagini yumshatish sug'orish, boqona o'tlardan tozalash, shakl berish, o'g'it yoki go'ng solish kabi ishlarini bajarish jarayonlarini amalga oshirish mumkin. Bu yerda tarbiyachining ahamiyati katta. Masalan, tarbiyachi bolalarga gullarni parvarish qilayotganda ularning ham jonli organizm ekanligini, biz qanday nafas olsak, ular ham nafas olishini, biz qanday ovqatiansak, ular ham bizdek «ovqatni yaxshi ko'rishini», o'simlikning ovqati go'ng, o'g'it ekanligini, biz yuvinish, taranishni qanday yaxshi ko'rsak, gullar ham «yuvinishni», «taranishni» yaxshi ko'rishini va buning uchun gullarning tagini vaqtivaqti bilan yumshatib, suv berib turish kerakligini, barglariga chang yuqitmasdan yuvib, artib turish kerakligini o'rgatishi zarur. Shuningdek tarbiyachi bolalarga odamlar yorug'likni, quyoshni qanday yaxshi ko'rsa, gullar ham yorug'likni, quyoshni shunchalik yaxshi ko'rishini, shuning uchun ham ularni soya yoki qorong'i yerga ektish mumkin emasligini ularga uqtirishi zarur.

Tabiat vositasida bolalarga axloqiy tarbiya berishning yo'llari juda ko'p va xilmaxildir. Biz yuqorida faqat uning ba'zi birlarini eslatdik, kolos. Uni har bir tarbiyachi o'z sharoiti, o'z milliy urfodatlariga asosida amalga oshirsa, nur ustiga a'lo nur bo'lar edi. Bolalarning o'simliklar o'stirish va hayvonlarni parvarish qilishda ishtirok etishlari ularda har

bir ishda javobgarlikni his qilishga va mehnatsevarlikka o'rgatadi.

5. Jismoniy tarbiya

Insonning ma'naviy shakllanishida, mazmunli hayot kechirishida jismonan sog'iom bo'lishning ahamiyati beqiyos kattadir. Xalqimiz «tani sog'ik — tuman boylik», «to'rt muchatling sog' bo'lsin» deb bekorga aytmagan. Bu naqlarning tuman-tuman ma'nosi bor.

Maktabgacha tarbiya yoshidagi bolalarning organizmi juda tez rivojlanadi. Bolalar anatomiyasi va fiziologiyasidan ma'lumki, bolalar 78 yoshgacha bo'yiga har yili 5 sm gacha o'sib, tana og'irligi 22,5 kg ga ortib boradi. Keyin esa biroz sekinlashadi. Bundan ko'rinish turibdiki, bolaning jismonan sog'lom o'sishini yoshlikdan ta'minlash kerak. Bog'cha yoshidagi bolalarni jismonan sog'iom tarbiyalash uchun nimalarga e'tibor berish zarur? Bunda qanday tarbiya vositalaridan foydalanish kerak, degan haqli savollar tug'ilishi mumkin.

Bolalarni jismonan to'g'ri tarbiyalash uchun quyidagi shartlar1 ga qat'iy rioya qilish kerak:

- 1) gigiyenik ko'nikmalar hosil qilib tarbiyalash (bimo, hovli, jhozlar, kiyimbosh, poyafzal gigiyenasi);
- 2) tibbiyot xodimlarining doimiy nazoratida (sog'lig'i, antropometrik ma'lumotlari, fiziologik holati) bo'lish;
- 3) bog'chadagi bolalarning kun tartibini tuzish (ovqatlanish, uyqu, o'yin, mashg'ulot, sayrlar, organizmi chiniqtirish).

Bog'cha yoshidagi bolalarga tabiat vositasida jismoniy tarbiya berishda ochiq havoda sayr qildirish, tog' etaklari, daryo bo'yilariga sayohatga chiqish, shahar ichidagi istirohat bog'larida bo'lish, ular bilan bog'cha hovlisida ishlash, harakati o'yinlar tashkil qilish, o'simliklar va hayvonot dunyosi bilan tanishish, hayvonot bog'larida bo'lish kabilar bolani jismoniy tarbiyalashda muhim rol o'ynaydi. Bog'cha hovlisidagi gullarni parvarish qilish, tagini yumshatish, sug'orish, gulzorini begona o'tlardan tozalash, gullarga mineral va madaniy o'g'itlar solish kabi ishlar bolalarni ham mehnatsevarlikka, ham jismonan sog'lom bo'lib yetishishlariga yordam beradi.

Yosh avlodni jismoniy tarbiyalashda yer maydonchasi, bog'cha hovlisining mavjudligi ahamiyatga ega. Bola ochiq havoda sayr etar ekan, nafas olish organlarining rivojlanishi bilan birga tanasining boshqa a'zolari mustahkamlanadi, sog'lom o'sishi uchun sharoit yaratiladi. Tabiat vositasida jismoniy tarbiya berishning turlari juda ko'p bo'lib,

ulardan oqilona foydalanish kerak.

6. Tabiat bilan tanishtirishda tarbiyachining o'rni

Kelajak avlodni barkamol kishilar qilib tarbiyalash shu kunning dolzarb masalalaridan biridir. Bu borada bolalarni tabiat bilan tanishtirish muhim rol o'ynaydi. Shunga ko'ra maktabgacha ta'lim muassasalarida ishlayotgan tarbiyachilar oldida bolalarda tabiat go'zalliklarini ko'ra bilish, uni sevisht, tabiatda yuz berayotgan voqea, hodisalar haqida to'g'ri tushunchalar hosil qilish, ularga ekologik ta'limtarbiya berishdek muhim vazifa turadi. Tarbiyachi eng avvalo o'zi tabiatni sevuyni, jonli vaqonsiz tabiat haqida aniq bilimlarga ega bo'lmog'i lozim.

Tarbiyachi bolalarni tabiat bilan tanishtirish uchun «Bolajon» taymunch dasturida berilgan tabiatga oid bilimlar bilan tanishib chiqqan va har bir yosh guruh uchun berilishi lozim bo'lgan bilim, ko'nikma, malakalar haqida to'liq ma'lumotga ega bo'lishi zarur. Tarbiyachi har bir faslda olib boradigan tabiat haqidagi bilimlarini to'g'ri rejalashtirishi, yer maydonchasidagi o'simliklar, tirik burchakdagi xona o'simliklari, akvariumda, terrariumda yashovchilarni parvarish qilish ko'nikmalarini, qafasidagi qushlar va mayda sutemizuvchilar bilan tanishtirishni to'g'ri yo'lga qo'yishi zarur. Tarbiyachi bolalarni yuqoridagilar bilan tanishtirar ekan, ularning dunyogarasini shakllantirib, jonli va jonsiz tabiatning xususiyatlarini o'rganib, ular haqida dastlabki tushunchalar beradi.

Yer maydonchasiningda ilmiy tarbiyaviy axamiyati.

Bolalar bogchasida yer maydonchasi bo'lib, bolalar kup vaqtlarini ushbu yerda kuzatadilar. Maydoncha — o'yinlar, sayrlar, mashg'ulotlar ukaziladigan butun yil davomida o'simlik va xayvonlarni kuzatadigan joydir. Maydonchada daxtlar, butalar, ekinzor, gulxona, mevali daraxtlarning bulishi katta ta'limiy va tarbiyaviy axamiyatiga ega. Bolalar tarbiyachi bilan birga o'simliklarni usitradilar, ularni parvarish kiladilar, usishi va rivojlanishi xakida aniq tasavvurlarga ega buladilar. Bolalarga o'simliklarni pavarish qilish jarayonida, tuprokdagi ishlov berishda zarur bo'ladigan oddiy asboblardan foydalanish kumikmasi kosit buladi, xamda tabiatga unda yashovchilarga nisbatan exityokrona munosabada bulish kabi hislatlar tarbiyalanadi. Maydonchani chiroyli, nafosatli bezatish bolalarda badiiy va guzallikni xis qilish, vatanparvarlik kabi nozik xislatlarni tarbiyalaydi. Bolalarda uz ulkasini

sevishi, uz ulkasining tabiatini bilishi kntta axamiyatga ega. pn maqsadda maydonchaga ekladigan daraxtlar, usimliklar mana shu ulka tabiatiga, iklimga mos bulishi zarur. Ekinzorini tashkil etpsda dastur mazmunidan keib chikkan xolda bir gurus uchun poliz ekmnlari tanlanadi. Kichik guru.x uchun urug'larl yirik xomligicha iste'mol knlsh mumkin bulgan: sabzi, rediska tavsiya etiladi. Urt gurusda xam xuddi shular ekladl. Birok imkoni boricha ikki xil navi ya'ni kizil va ok rediska ekladl. Maqsad bolalar ularni solishtirib uxshash va farkli tomonlarini tanlashlari lozim. Katta gurusda bolalar uchun tavsiya etilgan barcha sabzavot usimliklari ekladl. Gulzorini tashkil etishda, bogchaning tabiiy sharoitini xisobga olgap xolda, erta baxordan to kech kuzgacha gullaydigan usimliklar tanlanadi

Masapan: lola, narsiss (chuchmoma), kapalakgul, kukongul kabi gullar ganlanib, ularni markazia baland buyli, chetlariga past buyli gullar ganlanadi.

Yer maydonchasida baxor. yoz oylarida jonli tabiat burchagi tashkil etiladi. Bogchaning tabiiy sharoitini xisobga olgan xolda, jonli tabiat burchagida kuyonlarni, govuklarni, urdaklarni bokib parvarish qilish mumkin. > bolalar jonivorlarni parvarish qilish, kunikma masalarini tartyalash. ularga nisbatan xamgurlik munosabatlarni chukurok tartyalashga yordam beradi. Yer maydonchasida har bir yosh gurus uchun o'yin va jismoniy tartya maydonchalari, gahniy material bilan uynash uchun kum solingan yashiklar kichikrok xovuz bulishi lozm. Jonivorlar kuyon va tovuklar bokish uchun joyi ajratiladi.

Kichik gurus bolalari uchun ekinzor maydoni har bir bolaga 1 kv m xisobidan tashkil kilinadi. Urt gurus bolalari uchun norma 1,5 kv m gacha tayetlov gurus boalari uchun 1,5 — 2 kv m gacha oshiriladi. Ekinzor atrofi past buyli usimliklar bilak uraladi. Atrofi uralgan ekinzor oyli kurinishga ega bulnshi bilan birga guruslarin bir — birdan tabiiy ajratib turadi. Ekinzor uchun tanlangan urug'lar yukori navli yaxshi ekish xususiyatiga ega bulishi kerak. Ekligan urug'larining asosiy sifat k) rsatkichi uning unib chikishidir. Nixollar paydo bulishini tezlastirish uchun urug'lar namlanadi va undiriladi.

Gul usimliklarining ekishning eng kup tarkalgan shakli klumba, rabotka va gazonlardir. Gulzorini bezashda manzarali usimliklarni tugri tanlash muximdir.

Usimliklarning yerug va nanga bulgan talabini e'tiborga olish kerak.

Usimliklarni tanlaganda klumbada erta baxordan to kech kuzgacha gul ochilib turishi nazarda tutilishi lozim. Erga baxorda ochilgan gulga ega bulish chunki kuzda yerga piyozi usimliklar — lola, chuchmoma ekladl yoki iyul oyida kapalakgul, dastagullar ekilib, erga baxorda ular doimiy joylariga kuchirib utkaziladi. Gulzorini bezashda chiroyli gullarni butazor va utsimon manzarali usimliklardan foydalanish mumkin. Ochik yerda yashash davomiyligiga kura qarali usimliklar kup yillik, 2 yillik, 1 yilliklarga bulinadi. Kup yillik usimliklar gurusiga yer ustidagi kismi kishda bilan usimliklar adi. Uning xayoti tuprok ostidagi organlarida; piyoz, tutunak ildizpoya, ildizida saklanadi. Kish usimliklar baxorda tez usadi. Erta baxorda va kuzda gullaydi. Kup yillik simliklarga aloxida e'tibor berish lozim. Ikki yillik gulli usimliklarga kupincha urug' sepligandan sung 2 yiliga gullaydigan usimliklar kiritiladi. Bu usimliklar yozning birinchi yarmida ochiladi.

Gulxonada bir vegativ darzda foydalaniladigan ngullarni bir yillik yoki yozgi usimliklar deyilali. Yezgi usimliklar ekligan yili ochiladi, urug' beriladi va xalok buladi. Ularning guhi chiroyli bo'lib, yozning ikkinchi yarmida kiygos bo'lib ochiladi.

Maydoncha bogcha bolalari uchun yil mavsumi va fasllarning uzgarishini kuzatadigan esh kulay jollpr. Tartyachi bolalarni maydonchaga olib chikib. gabiarda buladigan uzgarishlar, uning sabablari, kishlab koluvchi va uchib keguvchi kushlar bulan tanishiradi. Bir siz bilan aytganda. bogcha maydonchasn bolatarning ... gomolama rivojlanishida jonli va jonsiz gabiart bilan ganishishida. uz ona - Vatani ni nevishda uni muxofaza qilish. usimlik va hayvonlarni va kupaytirishda ta'lim - - tartya oladigan ilk maskan xisoblanadi

Yer maydonchasining ta'limiy tartyaviy axamiyatini, bolalar bogchasining ekinzor va gulzorlari, maydonchada xayvonlarni saklash tartibi xaqida tushuncha beradi

Xalq maorifining birinchi tizimi xisoblangan maktabgacha tartya muassasalari bolalarni har tomonlama rivojlanishida, ularni maktab ta'limiga oila bilan uzviy xamkorlikda tayyorlaydi.

Bolalar bogchasining boshkarishda asosiy rolni bogcha mudirasi uynaydi.

Mudranning asosiy vazifasi bogcha jamoasi bilan birgalikda «Bolalar bogchasida ta'lim-tartya dasturini» barcha vazifalarini amalga oshirishdir. Maktabgacha tartya muassasi mudrasiining faoliyati uch

yunalistda: 1. Tarbiyaviy — uslubiy ishga raxbarlik;

- Dastur vazifalarini vaktda bajarishga yordam kursatish; ish malakasini oshirish;

- Ilgor pedagogik tajribani urganish va amalda tadbir etish.

1. Xujalik masalalarini xal qilish.

2. Ota - ona va keng jamoatchilik orasida pedagogik bilimni berilgan.

Bolalar bogchalarida uslubiyatchi va mudira ta'lim tarbiya ishiga birgalikda javobgar shaxs bo'lib xisoblanadi. (1.1-shakl) Uslubiy ishlarga quyidagilar kiritiladi.

1) Tarbiyachiga uslubiy yordam berish, nazorat qilish;

2) Tarbiyachilarning ilgor ish tajribalarini targ'ibot etish;

3) Tarbiyachilarning tabiat uslubiyotidan malakasini oshirish;

4) Ota onalar urtasida tabiat bilan tanishtirish bilimni targ'ibot etish.

Tabiat bilan tanishtirish ishiga raxbarlikning asosiy yunalishlari.

Uslubiy xonalarda tabiat bilan tanishtirish uchun zarur bulgan adabiyotlar, ko'rgazma qurollar, tarbiyachilar tomonidan tayyorlangan kolishlari bulishi darkor. Bundan tashkar Uzbekiston Respublikasining maktabgacha tarbiya konsepsiyasi, maorif vazirligining buyruk, farmonlari, tavsiyalar, uslubiy xatlar ilgor tarbiyachilarning istikboli xamda kundalik rejalari, ochik mashg'ulot. o'yin muxokamalari, ota - onalar uchun tavsiyalar berilishi kerak.

Raxbar tarbiyachining uz uslub va usullari xazinasida ilgorlar ishini tajribalarini xamisha taxlil kilib va anglab tugri va ongli tarzda boyitishga urgatish lozim.

Mudira bolalarning har tomonlama rivojlanishlari uchun barcha shart sharoitlarini yaratmogi zarur. Mudiraning ishi ijodiy xisoblanadi. Maktabgacha tarbiya muassasasi murakkab organizm, mudiraning ishi esa kup kirralidir. Mudira - davlat muassasasining raxbari, shuning uchun u doimo uz ustidan ijodiy izlanishi, tabiat xakidagi qonun va karorlarni bilib, urganib borishi davlatimizning xozirgi bosqichida ichki va tashki siyosatini bilishi xanda amaliy faoliyatda unga amal qilishi kerak. Mudira keng va chukur ma'lumotli yukori saviyali mutaxassis bulishi, tarbiya jarayonini yaxshi anglab yetgan bulishi zarur. Maktabgacha tarbiya muassasasida bolalarni tarbiyalash

mudira va katta tarbiyachi metodistning uzaro xamkorligidagi uslubiy raxbarligi kanchalik uyushkoklik reja asosida samarali amalga oshirilayotganligiga boglik buladi. Uslubiy ishda uyushkoklik, reja asosida, kuyilgan vazifalarning imkoni boricha kiska muddatlarda xal etilishini ta'minlay bilishi, istikbolini kura olish va unga jamoani kiziktira bilish muximdir. (2.1 - shakl)

Bogcha mudiralari uz kul ostida ishlaydigan tarbiyachilarni umumiy bilimlarini xususan tabiat soxasiga oid bilimlarini tinmay oshirib borishi tabiat burchagini tashkil etish va uni yangi kushimcha materiallar bilan jixozlashda maslaxatlar berish, yul - yurklar kursatishi, tarbiyachi bilan birga tabiatga ekskursiyalar uyushtirish biologiyaga doir adabiyotlarni aniqlash va ularni tuplash ishiga aktiv yordam kursatish lozim. Bundan tashkari ota - onalarni bogcha maydonchasida tabiatshunoslikka oid ishlarda faol ishtirok etishga jalb etadi, bolalarni tabiatni sevish, uni asrab - avaylab ushtiradigan kishilar bo'lib yetishish ruxida tarbiyalanishiga bevosita raxbarlik kiladi. Mudira umumiy ota - ona majlisini utkazadi, unda bogcha maydonchasida kilinadigan ishlarni ota - onalari bilan xamkorlikda bajarish rejasini tuzadi. Bog'chalarda bunday uslubiy raxbarlik turli shakllarda olib boriladi: pedagogik kengash, mashg'ulot, sayr, ekskursiya, o'yin, tabiatni kuzatish, pedagogik xonani ishini tashkil etish yer maydonchasida kilinadigan ishlarni maslaxatlashib olish guruslaridagi tabiat burchagini axvolini taxlil qilish. Bundan tashkari bolalar muassasalariga doimo olib boriladigan ilmiy — tekshirish ishlari va ularning natijalarini xayotga keng joriy etmogi zarur. Ma'lumki, bogchalarda tabiat bilan tanishtirishning yangi - yangi uslub va shakllarni kuzatish, amaliy mashg'ulot va siz vositasidagi ilmiy izlanishlar natijasidan xam keng foydalanishimiz kerak. Biz bu ishlarga yosh kadrlarni, talabalarni keng jalb etmogimiz darkor. Bogchalarda tarbiyachilarning aklily — nazorat saviyasi, pedagogik maxorati va tabiat konunlarini ilmiy asosda tushinib olishlari bevosita mudira raxbarligida amalga oshiriladi. Kilingan koidaga muvofiq har bir tarbiyachi xalk maorifi bo'limi tomonidan tashkil etilgan kurslarda har yilda bir marta uz malakasini oshirib borishi lozim.

Tabiat bilan tanishtirish ishiga raxbarlik qilish va uning asosiy yunalishlari, uslubiyot xonalarining, ish mazmuni va uni tashkil etish, mudira va tarbiyachilarning ilgor ish tajribalarini urganish va ommlashtirish to'g'risida ma'lumot beradi va yo'l yo'riq ko'rsatadi.

§ 11. Maktabgacha ta'lim muassasalarida tabiat burchagini tashkil qilish.

Maktabgacha ta'lim muassasalarida da bolalarni tabiat bilan tanishtirish u bilan doimo bevosita munosabatta bo'lishni talab qiladi. Buni ta'minlovchi shartlardan biri bolalar bog'chasida jonii tabiat burchiga ega bo'lishdir. Bolalarni tabiat bilan uzviy, davomli va sistemali tarzda tanishtirish ularda jonii tabiat burchiga yashovchilar haqida chuqur va puxta bilimlarni, mehnat, malaka hamda ko'nikmalarni hosil qilish, kuzatuvchanlikni o'stirish uchun sharoit yaratadi. Ana shu malaka va ko'nikmalar asosida tabiatga ehtiyokrona munosabat ham, unga qiziqish ham tarbiyalanadi. Tabiat burchagi bolalarning diqqatini burchakda yashovchi bir necha hayvonlarga, ularning o'ziga xos belgilariga qaratish va shu bilan bolalarning chuqur, mustahkam bilimga ega bo'lishlariga imkon yaratadi. Tabiatda bolalar uchratadigan hayvon va o'simliklarning xilmaxilligi ular hayotidagi umumiy, ahamiyatli hamda qonuniy tomonlarni ajratib ko'rsatishni qiyinlashtiradi. Cheklangan miqdordagi maxsus tanlangan obyektar bilan tabiat burchiga tanishtirish bu murakkab hamda muhim vazifani hal etish imkoniyatini beradi. Tabiat burchiga yashovchilarning fazoviy yaqinligi ham ahamiyatlidir. Bolalar, masalan, akvariumdagi baliqlarni yaxshilab ko'rish, ularni uzoq muddat davomida kuzatish imkoniyatiga ega bo'ladi.

Jonii tabiat burchagi uchun o'simlik va hayvonlarni tanlashda bir qator talablarni nazarda tutish lozim. Ular quyidagilardir:

1) o'simlik yoki hayvon u yoki bu ekologik guruhga xos bo'lishi lozim. Bunda bolalarni o'simlik va hayvonlarning katta guruhii uchun xarakterli

bo'lgan, asosiy, o'ziga xos belgilari, yashash sharoitlari bilan tanishtirish imkoniyatini yaratadi;

tabiat burchiga yashovchilarni parvarish qilish, qilinadigan mehnatning sifati, xakteri, unga sarflanadigan kuch va vaqtiga ko'ra maktabgacha yoshdagi bolalarning yoshiga mos(tarbiyachining ishtiroki va rahbarligi ostida) bo'lishi lozim. Shuning uchun «beor» o'simliklar va ovqatni tanlamaydigan hayvonlar tanlanadi;

3) tabiat burchidagi hayvon va o'simliklar tashqi ko'rinishidan yorqin, jozibador, maktabgacha ta'lim yoshidagi bolalarning hali

umchalik barqaror bo'lmagan diqqatini o'ziga jalb qila oladigan bo'lishi kerak;

4) tabiat burchiga bu turdagi o'simlik va hayvonlarning bir necha xili mavjud bo'lishi lozim. Chunki bolalar kuzatish obyektida faqat umumiy belgilariga emas, balki o'ziga xos xususiyatli belgilarni ham ko'ra olishlari kerak. Bu bolalarning tirik organizmlarning xilmaxilligi hamda takrorlanmasligini bilib olishlariga yordam beradi;

5) tabiat burchiga o'simlik va hayvonlar tamoman xavfsiz bo'lishi, bolalarning sog'liqlariga hech qanday zarar yetkazmasligi lozim;

6) o'simlik va hayvonlarning bolalar muassasasi binosidagi hayot faolligini, o'sishi va rivojlanishida binoning doimiy haroratini, karbonat angidrit gazining konsentratsiyasini, quruqligini, shovqinsurunning mavjudligini hisobga olish lozim.

Hayvon va o'simliklarni tabiat burchiga joylashtirishda, birinchi navbatda, ularning biologik xususiyatlari hamda ehtiyojlariga e'tibor berish lozim. Masalan, ba'zi xona o'simliklari (chiroqgul, kaktus va boshqalar) quyosh nurini ko'proq bo'lishni talab qiladi, shuning uchun ularni eng yorug' joyga qo'yish lozim, ba'zilar esa (masalan, uzambar g'ulafshasi) tik tushib turuvchi quyosh nuriga bardosh bera olmaydi. Shu bilan birga jonii tabiat burchagi ko'zni quvontirishi, bezashi lozim. Bunda, obyektlarni shunday joylashtirish kerakki, bolalar ularning yoniga bemaol kelga olishlari, kuzata olishlari va unda mehnat qila olishlari mumkin bo'lsin.

Tabiat burchiga yashovchilarni doimiy va vaqtincha yashovchilarga ajratish mumkin. Doimiy yashovchilarga xona gullari, qafasdagi qushlar, akvariumdagi baliqlar, katta guruhlarda esa hayvonlar kiradi. Vaqtincha yashovchilarga qisqa muddatga olib kiritiladigan mahalliy o'lka o'simligi, hayvonlar, dastlabki bahorgi gullar, kuzda qiyg'os gullaydigan gulxonadagi dekorativ o'simliklar, xonadagi manzarali o'simliklar, hasharotlar va shu kabilar kiradi.

2. Turli guruhlarda tabiat burchagini tashkil etish

2.1. Kichik yosh guruhining tabiat burchagi. Kichik guruh tabiat burchagi uchun o'simlik va hayvonlarni tanlashda eng avvalo bolalarning narsalarni idrok etish xususiyatlari shuningdek, ta'limiy masalalar nazarda tutiladi. Kichikintoylar 2—3 xil o'simlikni bilib olishlari va ularning asosiy qismlarini (bargi, poyasi, guli) farqlay olib,

nomlarini ayitishlari lozim.

Ikkinchi kichik guruhdagi bolalar o'simliklarni parvarish qilishga jalb qilinadilar: ular o'simliklarga suv quyadilar (suvni kattalar tayyorlab beradi, qancha quyish lozimligini ham ular ko'rsatishadi), nam latta bilan o'simliklarning barglarini artadilar. Hayvonlarni kuzatar ekanlar, bolalar hayvonlarni tashqi aniq belgilariga: gavda qismlari, harakatlanish xarakteri, chiqaradigan ovozlari va hokazolarga ko'ra tanib olishni, tanasining asosiy qismlarini farqlashni o'rganib oladilar. Tarbiyachi bolalarni kuzatishga, savolni anglashga, diqqatni kuzatilayotgan narsaga qaratib, uncha murakkab bo'lmagan harakatlardan foydalanishga, kuzatish jarayonida berilgan savollarga javob qaytarishga o'rgatadi.

Kichik yosh guruhning tabiat burchagiga asosiy qismlari (poyasi, bargi) aniq ifodalangan va yorqin, qiyg'os hamda uzoq gullaydigan o'simliklar joylashtiriladi. Masalan: xina, azaliya, fuksiya, xitoy atirguli va hokazolalar. Aytib o'tilgan turlardan yil davomida kuzatish uchun 3—4 o'simlik tanlanadi. Ularning ba'zilar 2 nusxada bo'lishi lozim. Bular ichidan bolalar bir xil o'simliklarni topib, ajratib ko'rsatishni o'rganadilar.

Ilk yoshdagilarning ikkinchi guruh tabiat burchagiga akvarium joylashtiriladi. Akvariumga kichikintoylarning idrok etish xususiyatlaridan kelib chiqib, chiroyli rangdagi, yilning ko'p qismida faol yashaydigan, ozugani shoshilpishib yeydigan baliqlarni tanlash lozim (masalan, oddiy tilla baliq, tilla yoki kumush rangdagi tovon baliqlar). Kichik yosh guruhlarning tabiat burchagida qushlarni ham saqlash mumkin. Qushning patlari chiroyli, o'zi xushchaqchaq bo'lishi, ovqat tanlamasligi, qafasda ham sayrashni maqsadga muvofiqdir. Kanareyka xuddi shunday qushlardandir. Biroq imkon bo'lsa, sa'va, snejini saqlash lozim. Kichik yosh guruh tabiat burchagida sut emizuvchilarni doimo saqlash mumkin emas.

2.2. O'rta yosh guruh tabiat burchagi. O'rta yosh guruhdagi bolalarda narsalarning xususiyat va sifatlarini (shaklining xilmaxilligi, rangi, kattaligi, sathining xarakteri va shu kabilar) ko'ra olish malakasi hosil qilinadi. Bolalar solishtirib ko'rishning murakkabroq usullarini egallaydilar, narsalarning farqi va o'xshashligini aniqlashni, ularni u yoki bu belgilariga ko'ra umumlashtirishni o'rganadilar. O'simlik va hayvonlar haqidagi bilimlar murakkablashadi. Bolalar o'simliklarning xususiyatlarini aniq farqlashni boshlaydilar, ularning hayotlari uchun

zarur bo'lgan sharoitlari bilan tanishadilar. Shu bilan bolalar ko'rganda tanitilgan hamda nomlarini biladigan o'simliklar soni ortib boradi.

Besh yoshga qadam qo'yg'an bola hayvonlar bilan tanishar ekan, ularning tashqi ko'rinishi, tuzilishi, harakat qilishi, ovqatlanishining o'ziga xosligini va dastlabki bog'liqlik — harakat qilish xarakteri oyoqlarining tuzilishiga bog'liq ekanligini bilib oladi.

Jonli tabiat burchagida yashovchilarni parvarish qilish jarayonida bolalar unchalik murakkab bo'lmagan ko'nikmalarni egallaydilar: bulat — o'simlikni toza saqlash, uni to'g'ri sug'orish, suvdon va oxur (donxo'rak)larni yuvish, ozuga berish kabi. Bu yoshdagi bolalar o'simlik va hayvonlarni kuzatar ekanlar, ularning o'sishi va rivojlanishidagi o'zgarishlarni qayd qiladilar, o'z kuzatishlarini to'g'ri gapirib berishni o'rganadilar. O'rta yosh guruhdagi bolalarning jonli tabiat haqidagi dunyoqarashlarini kengaytirish maqsadida tabiat burchagining aholisini to'ldirib, boyitib turish talab qilinadi. Xona o'simliklari turli shakl va hajmdagi barglarga ega bo'lishi lozim, chunki bolalar o'simliklarni ozoda saqlashning o'zlar uchun yangi bo'lgan usullarini egallaydilar, egilgan barglarni mo'ygalam bilan artadilar, gullarga suv purkaydilar. Bunda bolalar parvarish qilish usulini barglarning xarakteriga: kattaligi, miqdori, sathining xarakteri, pishiqligiga ko'ra aniqlashni o'rganadilar. O'rta yosh guruh jonli tabiat burchagida doimiy yashovchilar sifatida sut emizuvchilarni ham saqlash mumkin. Bu yoshdagi bolalar ularni parvarish qilishning oddiy malakalarini bemaol egallay oladilar. Xattharakatiga ko'ra qiziqarli bo'lgan dengiz cho'chqasi va sirya og'maxonlarini joylashtirish maqsadga muvofiqdir. Ularni parvarish qilish qiyin emas, ular vaqt va muhitga oson shakllanadigan jonivorlardir.

2.3. Katta yosh guruh tabiat burchagi. Maktabgacha tayyorlov guruhining tabiat burchagi

Katta yosh guruhda narsalarni kuzatish, solishtirib ko'rish, ularni turli belgilariga ko'ra umumlashtirish ko'nikmalarini shakllantirish davom ettiriladi. Kuzatishlarning asosiy mazmuni o'simlik va hayvonlarni o'sishi hamda rivojlanishini, ularning mavsumlarda o'zgarishlarini aniqlashdan iborat bo'ladi. Bolalar o'simlik o'sishi uchun yorug'lik, nam, issiqlik, tuproqdan oziqlanishini, turli o'simlik turli miqdordagi yorug'lik va namlik talab qilishini bilishlari kerak.

Bolalarni o'simliklar, ularning tashqi tuzilishining xususiyatlari, faqat barglarigina emas, balki poya va gullarining ham xilmaxilligi

bilan tanishtirish davom ettiriladi. O'simliklarni parvarish qilish usuli asosida barg va poyalarni xarakteriga ko'ra aniqlash, o'simlikni ozoda saqlash ko'nikmasi mustahkamlanadi. O'simliklarni o'rganishda ularni ko'paytirishning ba'zi usullari, jumladan, poyasini «qalamcha» qilib ko'paytirish haqidagi bilimlar ham kiritiladi. Bulamingbarchasi jonli tabiat burchagini yangi o'simliklar — xilmaxil poyali, chirmashadigan, yoyilib o'sadigan yoki tik poyali, piyozli, kartoshka piyozli va shu kabilar bilan to'ldirib borishni talab qiladi. Tradetskansiyaning 2—3 xil turi, xona uzumi, plyush, chirmashuvchi fakus, aloce, zigokaktus, epifilyum, siklamen, primula, amarilis, kiavniya kabilar shular qatoriga kiradi. Bu o'simliklarning shakli va barglari, poyasi, gullari xarakteriga ko'ra xilmaxil bo'lib, quyosh nuri va suvga ehtiyojlari ham turlichadir.

Katta guruh bolalarining jonli tabiat burchagi uchun hayvonlarni tanlashda asosiy vazifa hayvonlarning yashash muhit sharoitlariga moslashish xususiyatlari haqidagi boshlang'ich bilimlarni shakllantirishni ta'minlashdir.

Akvariumda issiqsevar, tirik tutladigan va ikra tashlaydigan baliqlar guruhi — mechenosets, skalyariy, guppi va shu kabilarini saqlash maqsadga muvofiqdir.

Katta guruh tabiat burchagida toshbaqaning istalgan turini saqlagan yaxshi. Odatda bu jonivor qishda qisqa muddatli uyquga ketadi. Agar toshbaqa tabiat burchagida bir necha yildan beri yashayotgan boisa u uxlamasligi mumkin, biroq u bu davrda lanj bo'lib qoladi, ozuqani istaristamas yeydi. Bunday holatning sababini hamda uning yashashi uchun mos sharoitni faqat maktabgacha ta'lim yoshidagi katta bolalar tushunishlari va yaratishlari mumkin. Sutmizuvchilarni tanlash ham juda xilmaxildir. Bu guruh burchagida «dengiz cho'chqasi»dan tashqari tipiratkan, olmaxon ham bo'lishi kerak. Olmaxon tabiat burcha gida yashovchi boshqa sutemizuvchilarga nisbatan mavsumlarda o'z hayot tarzini ko'proq o'zgartiradi. Bu o'zgarishlar hayvonlarning tabiatdagi hayot sharoitlariga bog'liqligini maktabgacha ta'lim yoshidagi katta bolalar bilishlari kerak.

2.4. Maktabgacha tayyorlov guruhining tabiat burchagi.

Tayyorlov guruhida bolalarni tabiat bilan tanishtirishning asosiy vazifasi ularda tabiat olamidagi muhim bog'liqliklar — o'simliklarning kompleks sharoitlarga (namlik, issiqlik, yorug'lik va shu kabilar), hayvonlarning tashqi tuzilishi va hayot tarzi, yashash muhitiga

bog'liqligi haqida elementar bilimlarni shakllantirishdir. Bolalar turli mavsumlarda o'simlik va hayvonlar hayotida sodir bo'layotgan doimiy takrorlanuvchi o'zgarishlar, ularning o'sish va rivojlanishining asosiy davrlari bilan tanishadilar.

O'simliklar dunyosi haqidagi bilimlar mazmuniga ularni ko'paytirishning ba'zi usullari haqidagi bilimlar kiritiladi. Bolalar narsalarning muhim, umumiy belgilarini ularning o'zgaruvchanligiga ko'ra bilishlari kerak. Shunga ko'ra o'simlik va hayvonlarni tanlashda faqatgina tuzilishlarining xilmaxilligiga emas, balki muhitning ma'lum sharoitlarga moslashganligiga ham e'tibor beriladi. Bolalar o'simliklarni sug'orish (suvning miqdori va sug'orishning takrorlanishi) o'simlikning tabiatdagi yashash muhitiga (tropik botqoqliklar va soy, changalzorlar, quruq cho'l va dashtlar), shuningdek, yil fasllariga bog'liqligini anglab olishlari uchun jonli tabiat burchagiga, yilning 10 oyi davomida juda nam tuproqda o'sadigan papirusni, suvni kam talab qiladigan va undasozda sug'oriladigan kaktusni (1—2 turini), namga ehtiyoji katta bo'lgan pirimula, tradetskantsiyani hamda o'racha sug'orishni talab qiladigan uzambar g'ulafshasini qo'yish zarur. Qishda ko'pgina subtropik o'simliklar sug'orishni uncha ko'p talab qilmaydi.

Tabiat burchagidagi o'simliklarning o'sishi va rivojlanishini tabiiy sharoitdagi o'sish sharoitlari bilan aloqasi haqida boshqa o'simliklar ham, ayniqsa liliya va amarilis oilasiga taalluqli bo'lgan — amarilis, kliviya, krinum, dratsena, gemantus va shu kabilar dalolat beradi. Mazkur o'simliklar uchun qishning birinchi davri — tinchlik davri bo'lib, bu vaqtda sug'orish deyarli to'xtatiladi.

Xona o'simliklarini ko'paytirish usullari xilmaxildir: yorungul, begoniya, sansevyera va boshqalar novdalaridan, aspidistra, asparagus va shu kabilar butoqchalaridan ko'paytiriladi.

«Tirik tug'iluvchi» o'simliklardan — toshyorar, xlorofitum, bromellyum bolalarda katta qiziqish uyg'otadi.

Akvariumdagi baliqlar ham (ularning 23 turi bo'lishi kerak) mahalliy suv havzalaridagi issiqsevar baliqlardir. Bu guruhlarning har biri, garchi unchalik murakkab bo'lmasada, bog'ishda alohida sharoit talab qiladi.

Maktabgacha tayyorlov guruhining tabiat burchagida tutqunlikda bo'la o'chadigan qushlarni, yozda esa maydonchada tovuq, o'rdaklarni (mahalliy sharoitga ko'ra) boqish maqsadga muvofiqdir. Sutmizuvchilardan tabiat burchagida istalgan jonivor, ayniqsa hayot

tarzi mavsumga muvofiq o'zgaradiganlarini (tipralkan, olmaxon), bog'cha hovliarida esa katta bolalar quyonlarni parvarishlab boqishlari mumkin.

3. Tabiat burchagida o'simlik va hayvonlarni saqlash

Tabiat burchagidagi xona o'simliklarini saqlash ularni sug'orish, purkash, yuvish, tuprog'ini yumshatish, almashitirish, bir joydan ikkinchi joyga ko'chirish, oziqlantirish, kesish, ko'paytirish, zararkundalarga qarshi kurashishdan iboratdir (3.1-shakl)

Suv quyish. O'simlikka xona haroratidagi suv quyiladi. Vodoprovod suvi takribidagi xlorini yo'qotish uchun uni ochiq idishda ushlab turiladi. O'simlik rivojlanayotgan va gullayotgan vaqtda unga xona haroratidan 2°C ortiq bo'lgan suv quyiladi. Agar gultuvak tagida suv yig'ilib qolgan bo'lsa va ikki soat davomida tuvak teshigi orqali shimilib ketmasa, u to'kiq tashlanadi.

Purkash. Purkash ko'pgina o'simliklarni parvarish qilishning muhim qismi hisoblanadi. Chunki u o'simlikning suv bilan me'yorida ta'minlanishiga yordam beradi. Purkaganda o'simlik qishda ham xuddi yozdagidek ko'mko'k bo'lib turadi. Iliq suv bilan purkab turilganda o'simlik novdalari va barglari tezroq o'sadi, kurtak chiqaradi.

Yuvish. O'simlikni changdan tozalash uchun iliq suv bilan muntazam yuvib turish lozim. O'simlik dush tagiga yoki tog'oraga qo'yib yuviladi, bunda tuvakdagi tuproq yuvilib ketmasligi uchun uning usti kleyonka bilan yopib qo'yiladi. Tikani kaktuslarni yuvishdan oldin changlari yumshoq cho'tka bilan tozalanadi. Egilgan bargli o'simliklarni yuvish mumkin emas, ularni changi mayin mo'yqalam bilan tozalanadi. Gultuvaklar yiliga 3—4 marta sovunlab, qaynoq suv bilan qattiq cho'tka yordamida yuviladi.

Yumshatish. Yumshatish — bu suvsiz sug'orishdir. U suv quyilgan kunning ertasiga amalga oshiriladi. O'simlik ildizlariga zarar yetkazmaslik uchun tuvak chetlaridagi tuproq ko'pi bilan 1—1,5 sm chuqurlikda yumshatiladi.

Ko'chirib o'tqazish va ko'chat qilish. Ko'chirib o'tqazish — tuvak torlik qilib qolganda o'simlik ildizini yopishib turgan tuproq bilan birgalikda boshqa tuvakka o'tqazishdir. Tuvak tagiga yangi tuproq solinib, o'trasiga ko'chat o'tqaziladi. Bunda, qolgan tuproq bo'sh joyga solinadi. Ko'chat qilishda esa o'simlik ildiziga yopishib turgan uyum bir oz tozalanadi va eski tuproqni bir qismi olib tashlanadi. Yangi tuvak

eskisidan 3—4 sm kattaroq bo'lishi kerak. Ko'chat qilishni bahorda, o'simlik o'sishini boshlamasdan oldin amalga oshirish maqsadga muvofiqdir.

O'g'itlash. O'simliklarning me'yorida oziqlanishlari uchun ularni o'g'itlab borish zarur. Buning uchun bolalar bog'chasi sharoitida mineral o'g'itlardan foydalangan ma'qul. O'simlik ko'chat qilib o'tqazilgandan so'ng o'sa boshlagach yoki ildiz olgach o'g'itlanadi. O'g'itlashdan bir necha soat oldin o'simlikni yaxshilab sug'orish lozim.

Kesish. O'simlikning chiroyli ko'rinishi va sersboh bo'lishi uchun uning o'sishini muntazam boshqarib turish lozim. Buta hosil qilish maqsadida, yon shoxchalar o'sishi uchun asosiy shoxning uchi qirg'iladi, yon shoxchalar 10—15 sm ga yetganda ularning ham uchi qirg'iladi. Kesishda o'tkir pichoqdan foydalanilib, kurtak tepasidan qirg'iladi va kesilgan joyga maydalangan ko'mir sepiyadi. Yorongul, fuksiya, rozan va shu kabilar kesiladi.

Ko'paytirish. Xona o'simliklarini poya va barg qalamchalari, bachklari, piyozi, butani bo'lish, parvarish qilish va shu kabilar orqali ko'paytirish mumkin.

Qalamchalar yordamida ko'paytirish. Qalamchalar poya va bargdan bo'lishi mumkin. O'simliklarning ko'pchiligi (radekatsiya, begoniya, fiksus, aukuba, xina, pelargoniya) poya qalam chalaridan ko'payadi, bunda o'sib turgan novdadan 23 bo'g'imli novda qirg'ib olinadi. Pastki kesik shunday bo'g'inining tagida bo'ladi. Qalamcha suvga solib qo'yiladi yoki tuvakka ekiladi, bunda pastki kesik qumga ko'milib turishi kerak. Ekiqan qalamchalar usti oyna bilan yopilib, kuniga 2 marta pulverizator yordamida suv purkab turiladi. Begoniyareks, sansevyera, uzambarg gunafshasi barg qalamchalardan ko'payadi. Begoniyareksning bargi (pastki tomoni)ni tomlari tarqalgan joydan lezviya bilan kesiladi va nam qumga o'tqaziladi. Kesilgan joylar qum bilan siqib qo'yiladi.

Piyozdan ko'paytirish. Amaralis, krinum, gemantus, zafrantes piyozdan ko'payadi. Piyoz boshida kurtaklar paydo bo'lib, ulardan piyozchalar o'sib chiqadi. Ko'chat qilinishda ular eski piyozboshdan ehtiyokorlik bilan ajratilib, tuvakka ekiladi va xuddi piyozbosh singari parvarish qilinadi.

Bachklardan ko'paytirish. Yer ustidan deyarli to'liq shakllangan yosh o'simliklar shaklidagi bachklarni hosil qiluvchi o'simliklar

(toshyorar xlorofitum) juda oson ko'payadi. Bu barchilar asosiy o'simliklardan qirgib olinib, kichik tuvalarga o'tqaziladi.

Ildizpoyadan ko'paytirish. Bu usuldan o'simliklarni ko'chat qilib ekishda foydalaniladi. Ildizpoyadagi tuproq silkitib tushiriladi va uni o'tkir pichoq bilan har bir bo'lakda, juda bo'lmaganda 1—2 kurtak yoki nihol va ildiz qoladigan qilib qismlarga ajratiladi. Aspidistra, sansevyera, siperus ildizpoyadan ko'payadi.

4. Terrariumda yashovchilarni boqish

Terrarium turlari. Toshbaqa, kaltakesak, baqa, qurbagalaraga mo'ljallangan terrariumlarning tagiga 5—6 sm qalinlikda tuproq va qum solinib, ko'proq qismiga chim o'tqaziladi. 1—2 ta yassi tosh solib qo'yilsa yaxshi bo'ladi. Terrariumdagi «suv havzasi» o'rinni tog'orachadagi suv bajaradi. Agar terrariumda qurbaga yoki toshbaqa saqlansa, gultuvak parchalaridan uy (yashirinish joylari) yasash lozim. Qishda o'to'lanlardan uzun, ingichka bargli xona o'simliklari, suli, salat barglari qo'yiladi.

Tirik tug'iluvchi kaltakesaklar, baqa, qurbagalaraga mo'ljallangan terrarium toshbaqalar terrariumiga o'xshash bo'ladi: uning tagiga qum solinadi, usti esa o'rmon yo'sini bilan qoplanadi va 12 ta tosh, po'stloqli yo'g'on shox solib qo'yilsa yaxshi bo'ladi. Bagalar uchun tuvak parchalaridan yashirindigan joy qilinadi. Yo'sin orasiga kichikroq suv havzasi joylanadi. Qishda aspidistra, plyush, paprotnik o'simliklarini qo'yish maqsadga muvofiqdir. Terrariumga qarash unchalik murakkab emas. Suv vaqtida almashitilib, suv idish muntazam yuvilib turiladi.

Bir yilda 2—3 marta terrariumni, undagi tuproq qum ustini, devorlarini tozalab turish kerak. Terrariumdagi o'simliklar xona o'simliklaridek parvarish qilinadi. Terrariumda yashovchilar past temperaturada harakatlanishini yo'qotadi va ovqat yemay qo'yadi. Bunday hollarda terrariumni elektr lampochkalari bilan isitish lozim. Jonivorlarni 25—30°C harorada nimrang margantsovka eritmasida, boshini suvga tiqmay, 20—30 soniya cho'miltirish maqsadga muvofiqdir.

Agar jonli tabiat burchagida qurbaga, baqa, kaltakesaklarning yashashi uchun normal sharoit yaratishning iloji bo'lmasa, hayotini saqlab qolish maqsadida kuzda ularni qo'yib yuborish kerak.

Sudralib yuruvchilar hamda suvda va quruqlikda yashovchilar terrariumda saqlanadi. Tayyor terrariumlardan tashqari turi idishlardan,

eski akvariumlardan foydalanish mumkin. Ularning ustidan doka yoki mayda metall to'r qoplash kifoyadir. Terrariumlar hayvonlarning biologik xususiyatlariga moslab tayyorlanadi.

Quruqlikda yashovchi toshbaqa. Toshbaqa salat, qoqio't barglari, sabzi, sholg'om, xom kartoshka bo'laklari bilan boqiladi. U tarvuz po'sti, pomidor, ba'zi mevalarni va nonni yaxshi ko'rib yeydi. Gohigohida qiyima go'sht berish kerak. Bu toshbaqa ozugani quyoshda yaxshi yeydi. Ozuga yozda har kuni, qishda 1—2 kun oraliq beriladi. Ozuga suvi bo'lsa, toshbaqa suv ichmaydi.

Botqoq toshbaqasi go'sht, mayda baliq, chuvalchang, suv shilliq qurti bilan oziqlanadi va ozugani faqat suvda yeydi.

Takimon. Un qurti, chuvalchang, tirik hasharotlar va ularning lichinkalarini yeydi. Qishda unga chivin g'umbagi, uzun qilib kesilgan xom go'sht beriladi. U suvni yaxshi ko'radi.

Tirik bola tug'adigan kaltakesak takimondan ko'ra maydarq narsalar (tutgan o'jalari) bilan oziqlanadi.

Baqa va qurbaga tirik ozuga: hasharotlar, chuvalchanglar, molluskalar hamda xom go'sht bilan boqiladi. Bunda go'shtni tayog'cha uchiga ilib, qurbaganing ko'zi oldida qimirlatib turish kerak.

5. Qushlar uchun donxo'rak va inlar

Bolalar bog'chasi hovlisidagi qushlarni butun yil davomida kuzatish mumkin. Qushlarni jalb qilish usullaridan biri ularni qishda boqishdir. Kuz fasli yaqinlashgan sari chumchuq, qarag'a, katta chittak, sa'va singari qushlar odamlar yashaydigan joylar yaqiniga uchib kela boshlaydi. Xuddi mana shu vaqlarda hovlida donxo'rak va uyalarini o'rnatib boshlash kerak. Eng oddiy donxo'rak — don tokchasidir (hajmi 50x60 sm, chetlari bir oz ko'tarilgan taxta). Uni daraxtga, deraza, yog'ochga osib qo'yish mumkin. Qushlarni derazadan boqishda ularni xonada ko'rib turish imkonini beradigan donxo'raklar qulaydir. Qushlar bu vaqtda o'zlari yaxshi ko'rinish tursalarda, kuzatilyotganliklarini sezmaydilar. Bunday donxo'rakni bir litrlik shisha bankadan qilish mumkin. Yonboshlatib ayvon panjarasiga bog'lab qo'yilgan bunday shisha banka deraza donxo'raki o'rnatib qo'yiladi.

Qushlar oziq-xilmaxidir. Bu yovvoyi holda o'suvchi o'simliklar — qayin, otquloq urug'i va mevalaridir. Qovoq, tarvuz, pista urug'lari ham qushlar uchun yaxshi ozugadir. Bu ozugalarni katta chittak sevib yeydi. Chittaklarni qishdagi sevimli ozugalari — tuzlangan yog'dir.

Qushlar oq non ushqolarini ham yaxshi ko'rib yeydilar.

Sun'iy inlar. Hovida sun'iy inlarni ommaviy osish chittak, chug'urchuq, hasharotxo'r kabi qushlarni jalb qilishda yaxshi natijalar beradi.

Chittak va chug'urchuq uchun inlar ko'pincha taxtadan tayyorlanadi. Inning oichami uch ko'rsatkich bilan: tubining maydoni, chuqurligi (tagidan tuynugigacha bo'lgan oraliq) va tuynugining oichamiga ko'ra aniqlanadi. Chug'urchuqlar inining eng qulay o'ichami — 14×14 sm, hasharotxo'r'larga — 9×9 sm, chittaklarga esa — 12×12 sm dir. Chittak va chuqurchuqlarga in yasashda taxtaning qalindigi 1,5 sm yoki yaxshisi 0,5 sm bo'lgani ma'qul. Inni fanerdan yasash yaramaydi. Yaxshi inlar quyidagi talablarga javob berishi kerak: in mustahkam qoqilishi, teshiklar qoldirmasligi, tayyorlash usuli soddadir. Taxtalarning faqat tashqi tomonini ranglash lozim, chunki ichki tomoni ranglansa, qushning silliq devordan chiqishi qiyin bo'ladi.

Tuynuk in tomiga yaqin bo'lishi zarur. Bu oraliq taxminan tuynuk diametriga teng. Inning tuynugi dumaloq, tomi esa olinadigan qilinadi. Qushlar inga yaxshi joylashishlari uchun ularni to'g'ri osish muhimdir. Inlar yoz va kuz faslida osiladi.

Qushlar uchun inlar juda zarur, chunki qishlovchi qushlar sovuq tunda shu yerda jon saqlaydilar. In tuynugining yo'nalishi turli qushlar uchun turlichadir.

VI BOB BOLALARNI YIL FASLLARI BILAN TANISHTIRISH.

§ 12. Maktabgacha ta'lim muassasalarida bolalarni yil fasllari bilan tanishtirish bo'yicha ma'lumotlar berish.

1. BAHOR FASLIGA TAVSIFNOMA

Bahor mavsumi kalendar hisobi bo'yicha birinchi martdan boshlanadi. Lekin bahoning kelishi har yilda turlicha bo'ladi.

Yurtimizda bahor erta, odatda fevral oyidayoq boshlanadi. Biroq mart oyining oxirgi o'n kunligida ko'pincha qor yog'ib, ertasiyayoq erib ketadi.

Bahor kunlarining boshlanishi bilan daraxt kurtaklari bo'rtadi, mevali daraxtlar gullay boshlaydi. Shundan keyin bo'lgan qattiq sovuqlar esa kurtak va gullarni urib ketadi. Natijada o'rik, shaftoli va boshqa mevali daraxtlar hosil bermaydi.

1.1. Obhavodagi o'zgarishlar. Mart oyida qattiq yog'ingarchilik bo'ladi.

Harorat $+25$ to $+29$ darajagacha ko'tariladi. Lekin sovuqlar ham bo'lib turadi.

Martning oxirlarida ba'zan momaqaldiroq bo'ladi.

April oyida harorat ko'tariladi. Oying boshida kunning o'rtaacha harorati $+12$ to $+13$, ba'zan $+18$ to $+19$ darajaga ko'tariladi. 1955 yili kunduzgi harorat hatto $+35$ darajaga ham yetgan edi. April oyining ikkinchi yarmi haroratning ko'tarilishi, ayrim hollarda esa haroratning birmuncha pasayishi bilan xarakterlanadi.

April oyida yog'ingarchilik ko'p bo'ladi. Ba'zi yillarda sovuq tushib qolishi hollari ham bo'ladi, ayrim hollarda qor ham yog'adi. Bahorda yoqqa kattakatta qorni xalqimiz «laylak qor» deydi, chunki shu qor bilan laylak ham keladi.

May oyida esa issiq kunlar boshlanadi, kunlik o'rtaacha harorat $+10$ to $+25$ daraja atrofida bo'ladi.

Biroq, oying boshlarida obhavo begaror bo'lib, tez-tez o'zgarib turadi. Ba'zan g'o'za va boshqa o'simliklarga zarar keltiruvchi do'l yog'adi, momaqaldiroq bo'lib turadi.

1.2. O'simliklar hayotidagi o'zgarishlar. Mart oyida dalalar «ko'klam libosini kiyadi». Boychechak, chuchmoma, sovvinjon,

gunafshalar ochila boshlaydi. Yovvoyi ildizli o'simliklar, lolalarning ko'pina turlari, giatsintlar, har turi narsalar barg chiqara boshlaydi.

Toshkentning tepalik va yon bag'irlari ertangi gulsapsar, lola, nilufar singari gullar bilan qoplanadi. Bu gullar ko'p yil yashasa ham, yog'ingarchilikdan keyingina gullaydi. Yozda ularning tanalari quriydi, yer ostida esa ildizlari saqlanib qoladi.

Ochiq va baland joylarda oq qaldirmoq, boychechak, itgunafsha, qoqio't, kapalakgul, gunafsha, bo'tako'z singari bir yillik o'simliklar ham gullaydi.

Daraxtlar shira chiqara boshlaydi. Qor erishi bilan daraxt ildizlari yerdagi namlikni o'ziga tortadi. O'simlik to'qimalari suvga to'ladi, suv olish bilan birga ozuqa moddasi bo'lgan uglevodni ham oladi. Uglevod barg to'qimalari orgali ildizga borib, kunlar isiy boshlashi bilan ildizdan kurtakka qarab yo'naladi. Kurtak bo'rtadi va ochiladi. Ozuqaning shunday harakati orgali o'simlik «uy'onadi». Suvning ildizdan daraxtga ta'siri shoxshabba orgali bo'ladi, yozda suv shoxlar orgali ildizga boradi va parlanadi.

Mart oyida qo'ziqorinlar paydo bo'ladi. Ular O'zbekiston sharoitida uch haftagina o'sadilar, biroq seryomg'ir bahorda qo'ziqorinlar aprelmay oylarida ham o'sishni davom ettiradi.

Mart oyida ko'lmak suvlarda lempa, elodeya, qo'yitikan, petrolistik va boshqa suv o'simliklari o'sadi.

Aprel oyida deyarli barcha daraxtlar barg chiqaradi. Eman va shumtol singari daraxtlar hamma daraxtlardan keyin ko'karadi.

Yog'ochli daraxtlar gullay boshlaydi, yong'oq, eman, tol singari daraxtlar gulto'da chiqara boshlaydilar, zarang daraxtining gullari kul rang va ko'ksariq tusda bo'ladi, shumtol daraxtida esa mayda gul kosolari ichida o'tiradi, akatsiyada — cho'p shaklidagi oq, xushbo'y gullar ochiladi, gledichiya daraxtida, ko'rimsiz, mayda sariq gulchalar paydo bo'ladi.

Aprel oyida nastarin, jasmin, buldonej singari buta o'simliklari gullaydi.

Daraxtlarning uyg'onishi obhavoning isishiga bog'liq bo'ladi.

Martning oxiri va aprel oyining birinchi yarmida danakli o'simliklardan birinchi bo'lib: shaftoli, olcha, tog'olcha, olxo'ri gullaydi. Keyinchalik aprel oyining yarmida mevasining ichida urug'i boigan daraxtlardan: olma, nok, behi gullaydi.

Bahorda harorat bir me'vonda ko'tarilganda danakli daraxtlar bilan urug' daraxtlarning gullashi deyarli oldinmaketin, ayrim hollarda esa, bir vaqtning o'zida gullaydi.

O'rik, shaftoli singari daraxtlar awal gullab, keyin barg chiqaradi. Olcha, tog'olcha, olma, nok, olxo'ri, behi singari daraxtlar esa awal barg chiqarib, keyin gullaydi. Obhavo sharoitining qulay kelishi daraxtlarning ko'plab gullashiga imkon beradi va hosildorlikni oshiradi.

Bolalar bilan gullarning har turli rangi va tuzilishi bilan tanishtirish maqsadida mevali boqqa ekskursiyalar o'tkaziladi. Bolalar o'rik, shaftoli, olcha daraxtlarining gullarini hajmiga, barglarining rangiga qarab tezda ajrata olib, eslarida saqlab qolish imkoniyatiga ega bo'ladi.

Ana shu vaqtda sahrolarda lolagizg'aldoq va lolalar chamandek ochiladi.

Aprel oyining oxirida va ko'pincha may oyining boshlarida jiyda daraxti kumushsimon barglar bilan qoplanadi. U kuchli xushbo'y hid taratuvchi sariq gullar chiqaradi.

May oyida buldonej, uzum, jiyda gullaydi, olcha, gilos, qulupnay pishadi. Suv hazzalarida mayda suv o'simliklarining ko'payishi davom etadi va suv yashil yoki sariq tusga kiradi.

1.3. Qushlar va hasharotlar hayotidagi o'zgarishlar. Mart oyida qushlar uchib kela boshlaydi. Qushlarda ko'payish davri bosh lanishi sababli ular uylariga qaytib kelish zarurati tug'iladi. Agar qushlarda ko'payish ikkinchi yilda bo'lmay, uchinchi yilda sodir bo'lsa (masalan: kakkuga o'xshash) u vaqtda ular ikkinchi yili ham o'sha yerda qishlab qoladilar.

Qushlar, odatda oziqovqat paydo bo'lishi bilan, hasharotxo'r qushlar esa keyinroq uchib keladilar. Ularning uchib kelishi hasharotlarning ko'payishi davriga to'g'ri keladi. Suvda suzuvchi qushlar suv hazzalarida hayot qaynaganda uchib keladilar. Mart oyida biz bolalar bilan birgalikda turnalar, g'ozlar va o'rdaklarning to'dato'da bo'lib uchib kelayotganligini kuzatamiz.

Fevralning oxiri, martning boshlarida jibljajbonlar uchib keladilar. Ular bahorning darakchilaridan hisoblanadilar.

Qaldirg'ochlar, jargaldirg'ochlar, popishak, chug'urchuqlar uchib kelib, bo'g'otlarga, daraxt kavaklariga uya quradilar.

Chug'urchuqlar qurilgan tayyor uyalarga zo'r ishtiyok bilan joylashadilar. Shuning uchun bog'cha hovlisida bolalar bilan birgalikda

erta bahorda daraxtlarga donxo'rak va inlar osib qo'yish kerak.

Qushlar qo'shago'sha bo'lib urchiy boshlaydilar. Ba'zi bir qushlar butun bir umrga juftlashadilar. Agar ular qishda ba'zan ajralishsa, bahorda yana o'sha eski inlarida uchrashadilar. Qarg'alar esa o'z juftlaridan hatto qish faslida ham ajralmaydilar. Zag'chalar o'z juftlari bilan har yili o'zlarining eski inlariga joylashadilar.

Qushlar eski inlariga qaytib kelganlaridan keyin, uni «tuzatadilar». Ular tumshuqlarida pat va xashaklarni tishlab inlariga olib keladilar. Ba'zan ular daraxt shoxlarida shovqinsuron qilib shox talashadilar. Bu vaqtda qushlarning sayrashlari, hushlaktari va qiyqirishlari, ajoyib parvozlarini kishini o'ziga jalb qiladi.

In qurish vaqtida ota qushlar patlarining to'kilishi juda yaqqol ko'zga tashlanadi. Ona qushlarniki u qadar yaqqol ko'zga tashlanmaydi. Bolalar bilan ekskursiyaga chiqqanda ularning e'tiborini bu narsaga qaratish zarur.

Mart oyida g'urraklarning g'urullashi yanada ko'proq eshitila boshlaydi. Chittaklarning ovozi yana ham o'tkirroq, sa'valarning ovozi esa ahyonahyondagina eshitiladi.

Zag'cha, qarg'a singari ko'chib yuruvchi qushlar esa astasekin uchib keta boshlaydilar.

Mart oyida ko'pgina hasharotlar (yalitiroq quit (9rasm), qarsildoq qo'ng'iz va boshqalar) paydo bo'ladi. Ular o'simliklarning asosiy ildizlarini kemirib, ularga katta zararyetkazadilar. Buning natijasida ko'pgina o'simliklar nobud bo'ladi. Ayniqsa bu kabi hasharotlar tut daraxtlarining ildizlariga zarar yetkazadilar.

Mart oyining boshlarida, ba'zan esa fevral oyining oxirlarida iliq kunlar boshlanishi bilan qo'z uyalaridan uchib chiqadilar.

Asalarilar kattakatta oila bo'lib yashaydilar. Har bir oilada bitta ona urug'i bo'lib, u besh yilgacha yashaydi. Bahorgi iliq kunlarning boshlanishi va gullarning ochila boshlashi bilan ona ari tuxum qo'ya boshlaydi. Bundan avvalo lichinkalar, keyinchalik esa qo'g'irchoqlar paydo bo'ladi va nihoyat katta asalarilar yetishadi.

Bolalar bilan mevali bog'larga ekskursiyaga chiqilganda asalarilarning o'rik, shaftoli va boshqa o'simlik gullarining biridan ikkinchisiga qo'nib yurganligini kuzatish mumkin. Bolalar asalarilarning g'uvillashini eshitadilar. Bolalar bog'chasi gulzorlarida ham asalarilarni kuzatish mumkin.

Hovuzlar tagidan suzg'ich qo'ng'izlar (10rasm), suvsevar qo'ng'izlar suv yuziga chiqadilar.

Suzg'ich qo'ng'izlar chuchuk suvlarda yashovchi umurtqasiz hayvonlarning eng yirik va kuchli vakillaridan biridir. Uning tanasi yashil gora tusda va tanasi atrofida sariq hoshiyasi bor. Hovuzlarga ekskursiya vaqtida tarbiyachi suvdagi qo'ng'izlarni o'simliklarga ilash-tirib oladi. Uni ehtiyotlik bilan olish kerak, boimasa qo'lni tishlab oladi.

Suvsevar qo'ng'iz ham yirik suv qo'ng'izlari qatoriga kiradi. Uning rangi gora yoki qo'ng'ir bo'ladi. U o'simliklar bilan ovqatlanadi.

Tabiat burchagida qo'ng'izlarni baliqlardan bo'lak akvariumda saqlash kerak, chunki qo'ng'iz yovvoyi hasharotdir. Suzuvchi qo'ng'iz qo'yiladigan akvarium keng va baland bo'lishi kerak. Qo'ng'iz unda bemalol suzib yura oladi. Bunda akvarium doka bilan bekitiladi. Suzg'ich qo'ng'izlar, odatda, kechasi ovqat izlab chiqadilar.

Katta guruh bolalari bilan suzg'ich qo'ng'iz hamda baliqlar ustida kuzatishlar olib borish mumkin. Bolalar baliq ham, suzg'ich qo'ng'iz ham suvda yashab, ammo ucha olishi ham mumkinligi haqida tasavvurga ega bo'ladilar. Bunda baliq tanasi tangachalar bilan qoplanganligiga, qo'ng'izlarda esa qanot borligiga bolalarning diqqatlarini jalb qilish zarur. Baliq suzg'ich qanotlari yordamida, qo'ng'iz esa orqa oyoqlari yordamida suzadi. Qo'ng'izning old oyoqlari orqa oyoqlariga qaraganda uzunroq bo'ladi. U xom go'sht va chuchalchang yeydi.

April oyida uya quruvchi qushlarning uchib kelishi ancha kamayadi. Zarg'aldoq, bulbul, moyqut, ko'rshapalak, laylak, ko'k qarg'a, chivinxo'r, shuningdek, o'zining kelganligidan xabar beruvchi kakkular ham uchib keladilar.

April oyida turg'un qushlarda ham katta jonlanish boshlanadi. Ularning xattharakatlari ham o'zgaradi. Jumladan, chumchuqlar uchishdan to'xtaydilar. Ular juftjuft bo'lib, ota chumchuq yangi chiqqan patini yozib ona chumchuq oldida sakrab yuradi. Chumchuqlar uylarning bo'g'otlarida, shuningdek, katta qushlar tashlab ketgan bo'sh joylarga uya soladilar.

April oyida ko'kqarg'a, go'ngqarg'a, sa'valarning uchib ketishi tugaydi. Shaharda endi so'firo'g'aylarni uchratib bo'lmaydi.

Uy parrandalari: tovuqlar, o'rdaklar, g'ozlar tuxum bosadilar. Bu tuxumlardan quyuvq path, ko'zlari mo'tirab turgan, chopishga va ovqat ehti qishga qobiliyati bo'lgan qush bolalari — jo'jalar chiqadilar.

Aprel oyida turli qo'ng'izlar: tillago'ng'iz (ko'k rangli qo'ng'izcha), tutxo'r qo'ng'iz (havo rang va yonlarida sarg'ish dog'lari bo'lgan kichkina qo'ng'izcha), meva qo'ng'iz (yashil belgili, qanot ostlarida uchta oltinsimon chuqurchasi bo'lgan qo'ng'iz)lar paydo bo'ladi.

May oyida qizil zag'chalar uchib kela boshlaydi. Kakkularning sayrashlari eshitiladi, qiziliston, laylak, popushak, ko'kqarg'a, qaldirg'ochlar tuxum qo'ya boshlaydilar. Kaku o'z uyasiga tuxum qo'ymay, balki boshqa qushlarning uyasiga (uning tuxumlari 20 tagacha bo'ladi) qo'yadi. Kaku uyaga tuxum qo'yganida uya egasining bita tuxumini olib tashlab, o'zining tuxumini qo'yadi. Shunday qilib, uyadagi tuxumning soni o'zgarmay qolaveradi. Shu bilan kakkuning nasllar haqidagi g'amxo'rligi tamom bo'ladi.

Kakkular boshqa qushlarga nisbatan bir sutka ilgari tuxumlarni ochib chiqadilar, tuxumni uyadan chiqarib tashlab o'zlari qoladilar. Ular uyadagi boshqa qushchalarga mulqo o'xshamaydi, biroq qushlar o'z bolalari singari ularni ham muhabbat bilan parvarish qilaveradilar. May oyining o'rtalarida qushchalarning tuxumdan chiqishi boshlanadi. Yosh chumchuqlar, zag'chalarning bolalari chiyillaydilar, jargaldirg'ochlar ovoz chiqarib uchib yuradilar. Bolalar ularning ovozigina quloq soladilar va qushchalarni ko'rsatishni iltimos qiladilar.

May oyida har xil rangdagi kapalaklar: limon o'simligi kapalagi, qichitqi o't kapalaklari va boshqalar paydo bo'ladi. Ekin maydonlarida sassiq qo'ng'iz (katta hajmdagi qo'ng'iz), go'rkov qo'ng'iz, xonqizi paydo bo'ladi.

1.4. Hayvonlar hayotidagi o'zgarishlar. Mart oyida qurbaqalar, cho'l bagalari va quruqlikda yashovchi hayvonlar o'z «konsertlarini» boshlaydilar. Qurbaqalar suv havzalari va anhorlarda, ariq va hovuzlarning bo'yida, cho'l bagalari esa devorlarning kavaklarida, ariqlardagi ko'priklar ostida, bog'larda, ekinzorlarda va dalalarda yashaydilar.

Toshkent viloyatida to'q yashil va quyuq qo'ng'ir ko'l qurbaqalari suzib yuradi. Ba'zan uning qovurg'a kuragida ko'ndalang oq chizig'i bo'lib, tanasi silliq bo'ladi.

Cho'l bagasi yashil kul rangli, terisi g'adibudir, bir oz namxush bo'lib, oqgizil so'galli bo'ladi. U dushmaning hujumidan himoya qiluvchi suyuqlikka egadir.

Qurbaqa singari cho'l bagasining ham terisi tarang bo'lib, dumli,

bo'yni bo'lmaydi. Tanasi kallasidan keskin ajralmagan, ko'zlari katta va serharakat, go'yo shishgandek bo'ladi. Bunday xususiyat tungi hayvonlar uchun xarakterlidir. Ko'zining bunday joylashishi kallasini ortiqcha harakatlantirmay yonatroflarini bemaol ko'rishiga imkoniyat beradi.

Qurbaqa suzgan vaqtida ko'zini zararlantirmaslik uchun ko'z qorachig'ini ko'z kosasi ichiga tortib oladi. Qurbaqada og'iz kengligi juda katta. Tili ikkilangan, old uch tomoni yopishgan bo'lib, hasharotlarni ovlash uchun xizmat qiladi. Qurbaqa tilini chiqarib qanotli hasharotlarni ham urib tushiradi, ushlangan hasharot tilining yopishqoq qismiga uzatiladi, og'ziga tortiladi va butunicha yutiladi.

Qurbaqa va cho'l bagalarining quyruqlari yaxshi rivojlangan bo'lib, orqa oyog'lari oldingi oyog'lariga nisbatan uzunroq, suzuvi pirdalar bilan ta'minlangandir. Bular quruqlikka chiqqan vaqtlarida uch buklangan shakldagi buktilish quyruqlarini to'g'rilaydilar va yerga tayangan holda natas oladilar. Uning oldingi oyog'lari tayanch varfasi bajaradi. Bu oyog'lar qurbaqa sakrasiga tayyorlanayotganida uning tanasini ko'tarib turadi va uning yerga qaytib tushayotganida tayanish xizmatini o'taydi.

Qurbaqa ajoyib suzadi. Suzish vaqtida Lining oldingi oyog'lari ishlamaydi. U ko'pincha qirg'oqqa chiqib olib, quyoshda isinadi. U suvda yashovchi jonivorlar bilan: suzuvi o'rgimchak bolasi, suvsevar qo'ng'iz, minachi tuxumlari, shuningdek suv o'simliklari bilan oziqlanadi.

Choi bagalari uchmaydigan hasharotlarni zo'r ishtiyok bilan ovlaydilar, shuningdek pashsha, chivin tuxumlarini, qo'ng'iz tuxumlarini, o'simliklarning ildizini kemiradigan qurtlarni, karam barglarini, pomidor barglarini, kemiruvchi va g'o'za chanoqlarini zararlovchi qurtlarni, yomg'ir chuvalchanglarini yeydilar.

Ular qishloq xo'jaligi uchun ko'pgina zarar keltiruvchi har turli hasharotlarning katta qismini qirib tashlab, yaxshi foyda keltiradilar. Bolalarni qurbaqa va cho'l bagalarini saqlash hamda asrashga o'rgatish kerak. Tarbiyachi qurbaqa va cho'l bagasi to'g'risidagi bu kabi ma'lumotlardan bolalar bilan kuzatish va suhbatlar o'tkazish vaqtida keng foydalanadi.

Ko'imak suvlarda gulxayrilar, dafniyalarning yoki boshqacha aytganda «suv burgalari»ning to'dasi paydo bo'ladi. Suvda qizil va

sariq «huqta»lar ko'rinadi — bu ana shu suv burgalaridir. Dafniyalar suv yuzasida suzib yuradilar, qorong'i tushishi bilan suv tagiga tushib ketadilar.

Dafniyalar bilan birgalikda baliqlarning sevimli oziq'i sikloplar paydo bo'ladi. Bular akvariumlarda saqlanuvchi kichik baliqlar uchun ham sevimli oziqadir. Ko'lmak suvlar ostidan shilliq qurt, suzg'ich qo'ng'izlar, suvsevar qo'ng'izlar ko'tarilib suv yuziga chiqadi.

Mart oyida baliqlar ikra yig'ishga va urchishga kirishadilar.

Toshbaqalar, kaltakesaklar, ilonlar singari sudralib yuruvchilar ham uyg'onadilar. O'zbekistonda cho'l baqasi (toshbaqa) ko'p uchraydi.

Toshbaqaning rangi kosasining rangi bilan bir xilda: sarg'ish yoxud qo'ng'ir tusda bo'ladi, barmoqlari orasida parda bor. Dumni qisqagina bo'lib, uchi o'tkir, ota toshbaqa ona toshbaqaga nisbatan kichikroq bo'lib, dumni uzunroq bo'ladi.

Toshbaqalar suvga muhoj bo'lmaydilar, chunki ular uchun yeydigan o'simliklardagi suvlarning o'zi ham yetarlidir. Tunlari o'z uyalariga kirib ketadilar, ular o'z uyalarini novdalarning tagiga, shuningdek, o'ngircho'ngir yerlardan kavlaydilar. Tosh baqalar erta saharda yoki kech kirishi oldidan o'tlaydilar. Toshbaqalar yalpiz, ko'k o't va boshqa o'simliklar bilan oziqlanadilar.

Toshbaqalar terrariumlarga joylashtiriladi va bolalar ularni parvarish qiladilar — o't olib kelib boqadilar. Toshbaqaning harakat qilishi bolalarni juda qiziqitiradi.

Toshbaqalar martaprel oylarida ko'payadi. Ular tuxumlarini qum orasini yoritib, u yerga ko'madilar. Yosh ona toshbaqalar odada ikkitadan, qariilari esa uchbeshadan tuxum qo'yadilar. Toshbaqaning tuxumi tovuq tuxumiga o'xshash bo'lib, hajmi kichikroq bo'ladi.

Toshbaqalar mavsum davomida ikki-uch marta tuxum qo'yadilar. Tuxum qo'yish iyun oyidagina tugaydi. Yosh toshbaqalar tuxumdan yuz kunda ochib chiqadilar.

Bu paytlarda ilonga o'xshagan, oyoqsiz sariq qorinli kaltakesaklar ham uyg'onadilar. Bu kaltakesak ko'zini yumishi mumkin, ilonning ko'zi esa, doimo ochiq turadi. Sariq qorinli kaltakesak qo'ng'ir yoki qizg'ish tusda bo'ladi. Yosh kaltakesaklar esa och kul rang bo'ladi. Kaltakesaklar ko'pincha daryo vodiylarida, qirlarda, qalin o'tlar o'sadigan joylarda, shuningdek, bog'larda, sug'oriладigan joylarda ham uchraydi. U suvga ishtiyok bilan borib, u yerda uzoq vaqt qolishi

ham mumkin. Sariq qorinli kaltakesak kemiruvchilarning uyasida, shuningdek, toshlar tagida va butazorlar orasida yashiradilar.

Toshkentning qurg'oq yerlarida, ariqlarning bo'ylarida, bog'larda och qo'ng'ir sahroyi kaltakesak (sariq ilonlar) ko'zga tashlanadi.

Bolalar bilan sayrga chiqqanda asfalt yo'ldan tez chopib ketayotgan ilonqyruqlarni uchratish mumkin. Ular pashsha, qo'ng'iz, kapalakqurt, kana va o'gimchaklarni yeydilar.

Bolalar sariq qorinli kaltakesaklar singari ilonqyruqlarni ham tabiat burchagidagi terrariumlarda kuzatishlari mumkin. Ular zararsiz (tishlamaydilar), kishiga beixiyor o'rganadilar. Qo'ng'izchalar shilliq qurtlar, yomg'ir chuvalchanglari, suvaraklar bilan oziqlanadilar.

Bolalar kaltakesaklarning harakatlari, ovqatlanishlarini kuzatadilar. Suvaraklarni tashlash bilan kaltakesaklar ularni shu ondayoq tutib oladilar va yutib yuboradilar, shuningdek, xom, qotirilgan go'shtlarni yeydilar.

Kaltakesaklar qishloq xo'jaligi uchun ham foydalidir, ular qishloq xo'jaligi zararkunandalarning katta qismini qirib tashlaydilar. Mart oyining oxirida devor yoriqlaridan kichkina, kul rang kaltakesaklar chiqadi. Ular kun bo'yi kavaklarida yotib, quyoshli kunlarda chiqib isinadilar.

Bahor quyoshi ko'lmak suvlarni ilitishi bilan qo'lbagalari va qurbagalar suvda urug' (ikra) ajratishga kirishadilar. Toshkent atroflarida ikra ajratish davri 50 kungacha cho'ziladi.

Qurbaga urug'lari ko'lmak suvlarning tubida tevarakatli yaltiroq holda, qora yumaloq toshga o'xshash narsalarga yopishgan bo'ladi. Cho'lbagalarning ikrasi, ipsimon bo'lib, suvosti o'simliklariga yopishgan bo'ladi. Ikra qora rangda bo'lgani uchun bahorning iliq nurlari unga ko'proq ta'sir qiladi.

Oradan bir necha kun o'tgach, ikradan katta qurbagalarga sira o'xshamaydigan ibaliqlar chiqadi. Qurbagachalar tanasining quyi qismida ikkita so'rg'ich bo'lib, ular bu so'rg'ichlar yordamida suv o'simliklariga yopishadilar. Qurbagachalarning uzun dumchalari yumshoq suzg'ichlar bilan qoplangan bo'lib, u baliqning suzg'ich dumiga o'xshash harakat qiladi. Keyinroq ibaliqlarning quyruq'i, avvalo orqa quyruq'i, so'ngra oldingi quyruq'i rivojlana boshlaydi.

Shu bilan birga dumni qisqara borib, tanasining shakli o'zgaradi va ibaliq astasekin dumli qurbaga aylanadi. Bu qurbaga suvda yoki

suvning atrofida har qanday xavfdan yashirib turadi. Keyinchalik uning dumi batamom yo'qoladi. Shuningdek, choi baqalari va qurbagachalar yer yuzi hayotiga moslashib ketadilar.

Bolalar bog'chasiining jonli burchagiga ko'lmak suvlardan baqalarning iktalarini olib kelish va ularning o'sishini bolalar bilan birgalikda kuzatib borish mumkin. Buning uchun akvariumdagi harorat 20—25°C bo'lishi kerak. Tardiyachi kundalik kuzatish ishlarini olib borarkan, (ibaliqlar) qurbagachalarning qaysi kuni shakllanganligini qayd qiladi. Bolalar bu kabi hodisalarni zo'r qiziqish bilan kuzatadilar.

April oyida, havo yaxshi isiganida tipratkanlar uyqudan uyg'onadilar. Toshkent atrofiga va Toshkent viloyatida «quloqli tipratkanlar» uchraydi. Bu tipratkan Yevropa tipratkanidan kichikroq bo'lib, ignalari ham kataroqdir. Uning quloqlari katta (boshining yarmidan ham uzunroqdir), shuning uchun ham u quloqli tipratkan deb ataladi. Tipratkanlar havzalarda, tog'li o'lkalarda va bog'larda yashaydi.

Ular qorong'i tushganidan tonggacha dalalar, boglar, soyabon daraxtlar tagida daydib yuradilar va hasharotlar, kaltakesaklar, ilonlar va sichqonlarni, chigirtkalar, cho'l sichqonlarini gohogoh o'simliklarni (yer ostidan makkajo'xori, bug'doy donlarini) topib yeydilar. Tipratkanlar suzishni biladilar, Yevropa tipratkaniga nisbatan kamroq o'raladilar. Ular ko'p vaqt terrariumlarda yashaydilar. Tipratkanlar beixtiyor, tezda ko'nikadilar. Bolalar ularni qo'llariga olishlari mumkin. Ular hatto bolalar chaqirsalar ham boradilar. Bolalar terrariumga barglar solishganda, tipratkan bu barglarga yumalab, ularni o'z ignalariga sanchib olib yuraveradi. Uning bu harakatlari bolalarda katta qiziqish uyg'otadi.

Tipratkanlar berilgan narsalarni tanlamay yeyaveradilar. Bolalar ba'zan o'zlaridan qolgan ovqatlarni ham berishlari mumkin.

Tipratkanlar sichqonlarni, suvaraklarni qirib tashlaydilar. Shuning uchun ham ko'pincha odamlar mushuk o'rniiga tipratkan saqlaydilar.

April oyida ko'pgina yovvoyi hayvonlar, jumladan, aprelning o'rtalarida cho'l bo'risi bolalaydi, uning bolalari ko'r holda tug'ilib, oradan 12—13 kun o'tgach, ko'zlari ochiladi. Bo'ri bolalari 5—6 hafta onasining sutini emadi.

Bo'riilar urchish davrida ko'proq o'z uyalaridan boshqa joylarga ketmaydilar.

Tuya cho'l va sahroda yashaydigan ajoyib hayvonlardan biridir.

Sahrodagi tuya shimolda yashaydigan bug'u singari mehnat qiluvchi hayvonlardan hisoblanadi. Bizda tuya uy hayvonlaridek bo'lib, kishilarga ko'chib yurishda, og'ir yuklarni tashishda va xo'jalikda ham katta foyda keltiradi. Ona tuya oqsil moddalarga boy bo'lgan va moyli quyug sut beradi.

Tuyadan jun va par olinadi. Jundan dag'al kiyimlar, ko'rpalar, qop va argonlar tayyorlanadi. Pardan bosh kiyimlar, shuningdek, qimmatbaho movular ishlab chiqariladi. Tuyaning go'shti ovqatga ham ishlatiladi.

1.5. Qishloq xo'jalik ishlari. Mart oyida dalalarda don ekinlari va beda ekish davom etadi. Kartoshka va ertangi karam ekiladi, rediska, petrusikka va ukrop sepiyadi.

Mart oyida ko'chatlar o'tgazish va daraxtlarni bir yerdan ikkinchi yerga ko'chirish ishlari davom ettiriladi. Daraxt ko'chatlarini o'tgazish ishlarni tuproqning yumshashidan boshlab loiraklarning bo'rtla boshlaganiga qadar davom ettirish mumkin. Daraxt ko'chatlarini o'tgazish uchun joy va har bir daraxtning yaxshi o'sishi uchun ma'lum ozuqa maydoni tanlanadi.

Daraxtlarni bir-biriga juda ham yaqin o'tgazib bo'lmaydi, chunki ildizlar o'sib yetilib, bir-biriga xalaqit beradi (daraxtlarning ildizlari tevarakatirofaga keng quloqch yozadilar, ayniqsa eski bog'larda ularning ildizlari bir-birlari bilan chatishib ketgan). Mevali bog'larda daraxtlarning turli xillarini ekish tavsiya qilinadi. Har bir tur mevdan bir necha nav, urug'liaridan 2—3 nav, danakliaridan 3—4 nav ekiladi.

Olima va nok daraxtlarini bir-biridan 6—10 m masofada o'tgaziladi, oleha va olxo'ri daraxtlarini bir-biriga yaqinroq, ya'ni 3—4 metr oralig'ida joylashtirish mumkin.

Daraxtlar qatorlab yoki shaxmat usulida ekiladi. Daraxtlar ko'chat-zorlarda qanday o'tgazilgan bo'lsa, ana shunday chuqurlikda o'tgazilishi lozim.

Odatda daraxtlarni o'tgazish vaqtida shu narsa tavsiya qilinadi, daraxtning ildiz bo'yni tuproqning yuqori qatlamiga nisbatan birmuncha yuqoriroq bo'lishi kerak, chunki tuproq keyinchalik cho'kkan vaqtida daraxtning ildiz bo'yni bilan barobar bo'lib qoladi.

Daraxtning ildiz bo'ynini besh santimetrdan oshiqroq chuqurlikda ekilsa, keyinchalik havoning yetarli miqdorda kirmasligi natijasida daraxtlar yomon rivojlanadi. Chuqur o'tgazilgan daraxt sekin o'sadi, novuqqa chidamsiz bo'lib, har xil kasalliklarga, bog' zararkunandalarning

hujumiga chidash bera olmaydi. Daraxt ildizining normal o'sishi uchun yetarli miqdorda issiqlik, havo va namlik bo'lishi kerak.

Mevali daraxtlar chuqur o'tqazilsa yaxshi hosil bermaydilar yoki mutlaqo hosildan to'xtab, birvaqt quvrab qoladilar. Daraxt ko'chatining sayoz ekitishi ildizlarining qurib qolishiga va o'simlikning nobud bo'lishiga olib keladi.

Daraxt ekish uchun o'yilgan chuqurlik radiusi va chuqurligi bo'yicha ildizining rivojlanish darajasiga bog'liq bo'ladi (radiusi 50—75 sm, chuqurligi 60 sm), chuqur qazish vaqtida yerning ustki qatlami bir tomonga, ostki qatlami esa ikkinchi tomonga tashlanadi. Chuqur tayyor bo'lgach, yerning yuza qatlami ko'proq ozuqalarga ega bo'lganligi uchun o'g'it bilan aralashirib chuqurning tagiga solinadi, shuningdek tepacha qilinadi, bunda daraxt shunday qo'yiladiki, ana shu tepachaning atroffari bo'ylab erkin ravishda joylashadi (11 rasm).

Daraxt ko'chatlarini o'tqazishdan oldin qazilgan har chuqurga 3—4 chelakdan suv quyiladi.

Daraxt o'tqazilgach, uning uchi va novdalari qirqladi, chunki daraxt ko'chatining taraqqiy qilgan uchi (tojisi) hali tuproqda yaxshi o'rnamagan ildizlardan ko'ra suvni ko'proq bug'lantirib yuboradi.

Fevralmart oylarida daraxt va butalarning atroffari o'yib qo'yiladi. Keyin esa o'sishga yaroqsiz — kasal va zararlangan daraxtlar kesib tashlanadi. Mart oyida anor, atirgul kabi (ko'mib qo'yilgan) gullarning usti ochiladi.

O'zbekistonda tut daraxti ayniqsa ko'p targalgan. Tut daraxt shaklida ham, buta shaklida ham o'sadi. Tut daraxtidan pilla qurtlari uchun ozuqa sifatida foydalaniladi. Shuningdek, tut daraxti meva ham qiladi. Erta bahorda bevaqt bo'lgan sovuqlar tut daraxtini zararlantiradi, bu bilan ipak qurtini ozuqadan mahrum qiladi.

Taxminan mart oyining ikkinchi o'n kunligida toklarni ochish boshlanadi. Tok kurtak chiqarguncha ochilishi zarur. Aks holda, bo'rtgan kurtaklar va yosh sho'ralar zararlanadi.

Ko'p yillar mobaynida olib borilgan kuzatish ishlari shuni ko'rsatdiki, tok sho'ralarining ochilishi Toshkent havzasi sharoitida bir necha hafta atroffida yildanyilga o'zgarib turadi — mart oyining uchinchi o'n kunligi va aprel oyining birinchi yarmi. Bunday ahvol ko'pincha obhavo xususiyatlariga bog'liq bo'ladi.

Yaxshi bo'rtgan «ko'zchalar» haroratning 3—4 daraja pastga ketishi

natijasida zararlaniishi mumkin. Ochila boshlagan kurtaklar birikki daraja sovuqdayoq osonlikcha zararlanadi. Yosh va nozik sho'ralar uchun bir daraja sovuq ham xavfidir.

Bog'cha hovlisida boialar katta kishilarning ishlarini kuzatadilar, katta yosh 1 i boialar esa, daraxt ko'chatlarini o'tqazishda ishtirok etadilar: ular ko'chatlarni tashib kelishda ko'maklashadilar, ko'chatlarni o'tqazishda ushlab turadilar, tuproqni o'rta tashlaydilar, yosh ko'chatlarni sug'oradilar. Boialar zambil va zambil g'altaklarda tok taglaridagi go'ng va axlatlarni olib chiqarib tashlaydilar.

Apr el oyida dalalarda chigit ekish boshlanadi. Chigitning yaxshi unib chiqishi uchun tuproq yetarli miqdorda nam bo'lishi va kunlik o'rtacha harorat 10 darajadan kam bo'lmashligi kerak. Bunday harorat o'rtada Toshkent viloyatida aprelning birinchi o'n kunligida bo'ladi, janubiy viloyatlarda birmuncha oldinroq boshlanadi.

Harorat qanchalik ko'tarilsa, chigit shunchalik tez o'sa boshlaydi va bir tekisda ko'karib chiqadi. Chigitni yaxshi unib chiqishi uchun chuqurlarga solib namlaydilar. G'o'zani parvarish qilish vaqtida mashina bilan ikki tomonlama uzunasiga va ko'ndalangiga ishlov berish maqsadida chigitni sealkalar yordamida kvadratuyalab ekitadi. Shunday usul bilan ekilganda, qo'l mehnati kam sarflanadi. hosil esa ko'proq olinadi.

Chigit yaxshi tayyorlangan va nam yerga 4—5 sm chuqurlikda ekitadi.

Chigit unib chiqqandan keyin darhol unga ishlov beriladi. Ekin maydonini doimo haydalgan va yowoyi o'tlardan tozalangan holda tutishga harakat qilinadi. G'o'za qator oralariga ikki tomonlama ishlov berishda mashinalar yaxshi yordam beradilar. O'simlik ildiziga yaqin bo'lgan joydagi o'tlarni yo'qotish va yaganalash ishlaridagina qo'l mehnatidan foydalaniladi. Shuningdek, dalalarga makkajo'xori, oq jo'xori va kungaboqar ekitadi.

Istirohat bog'lari, ko'chatlar, bog'cha hovllarida «jonli devorlar (ko'mko'k kichik daraxtlar) ekitadi.

Bog'larda qishloq xo'jalik zararkunandalariga va hasharotlarga qarshi kurash olib boriladi (3ilovaga qarasin). Aprel oyining o'rtalarida qashqargul, xina, nastursiya, petuniya (gullari kattakatta bog' o'simligi), jasmun, xushbo'y no'xat va boshqa bog' gullarining urug'lari sepiyadi hamda ko'chatlari o'tqaziladi. Katta gullarning ko'chatlari (qo'qongul,

petunya va boshqa gullarning) 15—20 sm oralig'ida o'tqaziladi. Shu bilan birga gulning uzun novdalari chilpiladi, ya'ni bo'yining uzunligi uchdan birga qisqartiriladi, bu gulning yon shoxchalarining yaxshi o'sishiga imkon beradi. Yangi o'tqazilgan gul ko'chatini albatta mayda kataki leyka yordamida sug'orish tavsiya qilinadi. Yosh o'simliklarning o'sishiga xalaqit qilmastligi uchun yovvoyi o'tlar tezda yulib tashlanadi. Yer sug'orilgandan keyin ozgina qurigach, yovvoyi o'tlarni olib tashlash osonlashadi.

Gul urug'lari sepilishdan oldin, +12+20 daraja haroratda undiriladi. So'ng esa sepiyadi. Kanna, lunasvet kabi gullarning urug'lari qattiq bo'lgani uchun, bir uchi pichoq bilan bir oz qirib qo'yiladi.

Ba'zan ana shunday o'simliklarning urug'i qaynoq suvga solib ivitiladi, keyinchalik esa sovuq suv solib aralashtiriladi, bunda urug'lar yoritiladi.

Floks, delfinnum, pion singari ko'p yillik gullarning urug'lari ekishdan oldin sovutilmasa, o'smaydi.

April oyining dastlabki kunlarida yerto'lalardan kartoshkagul gulining kartoshkasi olinib, ko'zdan kechirib chiqiladi. Qurib qolganlari namlanadi va yorug'roq joyga qo'yib, vaqtivaqti bilan suv sepi turiladi. Unib chiqqan boshlaganlari ajratilib, yonveridan unib chiqqan shoxshabbalar bilan birga alohida joyga o'tqaziladi.

Bunday ishlarni amalga oshirishda bolalar ham jalb qilinadilar.

Gullayotgan o'simliklar (nastarin, buldonej) gullagach, yangi shoxlarni yaxshi rivojlantirish uchun gulkosalari qirib tashlanadi.

Ekin maydonlarida pomidor va boshqa sabzavotlarni ekish ishlari davom ettiriladi. Tarvuz, qovun, qovoq singari poliz ekinlari ekiladi.

Dala ekinlarini parvarish qilish, g'o'zaga ishlov berish, bedani o'rib olish, texnika ekinlari va boshqa o'simliklarni sug'orish davom etadi.

Profilaktika maqsadida toklar (uzum) maydalangan olingugurt bilan changlatiladi. Shuningdek, toklarga tushuvchi, O'zbe kistonda keng tarqalgan kasalliklardan — oidiumga qarshi kurash olib borish maqsadida ham bu tadbir qo'llaniladi. O'simlik shoxlarining yaxshi ko'karishi, ko'p suv berib turilishi bu kasallikka qarshi kurashishning qulay shartlaridan biridir. Oidium tokning barcha ko'k qismlarida: gullari, barglari va shoxlarida bo'ladi.

Mevasi ustida ko'plab kul rang nuqtalar paydo bo'ladi, to'qimalarning normal o'sishi natijasida yoriqlar paydo bo'ladi va meva urug'i (12

rasm) ko'rinish qoladi. Obhavo nam bo'lganida, yoritilgan mevalar chiriy boshlaydi, quruq obhavo sharoitida esa qurib qoladi. Oritqcha shoxlarni, barglarni kesib tashlash, novdalarni chekanka qilish oidiumga qarshi kurashning muhim vositalaridan biridir.

Bu kabi tadbiriy chora agrotexnika sharoitlarini yaxshilashdan tashqari shoxlarning zichlashib qolishidan asraydi va ularning orasidan shamol bemalol o'tadi. Bunda tekinox'r qo'ziqorining yashashiga hech qanday sharoit qoldirmaydi. Toklarni (uzumni) maydalangan olingugurt bilan har 20 kunda muntazam changlab turish kerak.

Tokzorni ana shunday parvarish qilish natijasida bolalar bog'chasi uzumdan mo'l hosil olish imkoniyatiga ega bo'ladi. Bularga bolalarning e'tiborini jalb qilish zarur.

Mevali bog'larda qishloq xo'jalik zararkunandalari qarshi kurash olib boriladi.

§ 13. Fasllardagi o'zgarishlar xaqida tavsifnoma.

2. YOZ FASLIGA TAVSIFNOMA

Birinchi iyun kalendar hisobi bo'yicha yozning birinchi kuni hisoblanadi. 22 iyun yoz faslida quyoshning eng uzoq nuqtadan o'tgan kuni bo'lib, bunda eng uzun kun va eng qisqa tun bo'ladi.

O'zbekistonda haqiqiy yoz may oyidan boshlanadi. Yoz fasli O'zbekistonda birmuncha cho'ziliadi.

Bahorda boshlangan bu jarayon o'simliklardagi meva va urug'larning pishib yetilishi bilan tugallanadi.

1.1. Obhavodagi o'zgarishlar. Iyun oyida obhavo yaxshi bo'ladi. Kurlik o'rtacha harorat +20+30 daraja atrofida bo'ladi. Ko'pincha yoz oylarida havo ochiq bo'lib turadi.

Iyun oyida kamdankam yomg'ir yog'adi. Shunda ham oying birinchi o'n kunligida, ko'pincha momqaldiroq aralash yomg'ir yog'adi. Ba'zan esa hatto do'l yog'adi. Iyul oyida harorat ko'tarilib, +30°+40° o'rtasida bo'ladi. Ahyonahyon yomg'ir yog'adi.

Yaxshi obhavo sharoiti bo'lganini ko'rsatuvchi ko'pgina belgilar bor. Jumladan, ertalabki tongning zarrin nurlari quyoshning bulutlar orasidan chiqmasligi. Tuman tushadi va tezda tarqaladi, pashshalar barvaqt uyg'onishadi, tong endi yorishishi bilanqo asalarilar, qaldirg'ochlar uylaridan uchib chiqadilar va havoda baland parvoz qiladilar, chivinlar qo'ng'izlar g'o'ng'illab uchib yuradilar. Quyosh bulutlar orasiga yashirmaydi, balki, botish oldidan to'q qizil yoki oltin rangga kiradi, charaqlab oy chiqadi, vulduzlar moviy rangda charaqlaydilar. Ayniqsa, oying ikkinchi yarmida o'rtacha harorat pasayadi va +20°+25° darajaga tushadi. Havoda bulut bo'lmaydi. Ba'zan avgust oxirlarida o'zgina yomg'ir yog'adi.

2.2. O'simliklar hayotidagi o'zgarishlar. Bog'larda o'rik, olcha, erta pishar olma va noklar pishib yetiladi. 3—4 yil ilgari o'tqazilgan mevali daraxtlar: shaftoli, olcha hosil bera boshlaydi, olma daraxti esa 4—7 yildan keyin hosil bera boshlaydi.

Ko'pgina mevali daraxtlar yil sayin emas, balki yil ora hosil beradi. Bu hosil berishning davriyligi deb ataladi.

Iyun oyida gladiolus, ajdarog'iz, chinnigul, kartoskagul, karna, xushbo'y tamaki, delfinillar, siniya (qizil gulli dekorativ o'simlik), moychechak, floks, petuniy, tizingul, semizotlar va boshqa bog'

gullari gullay boshlaydi, chirmashuvchi gullar, chirmovuqlar to'q qizil rangda gullaydi.

Iyunning uchinchi o'n kunligida g'o'za gullay boshlaydi.

Iyul oyida, bog'larda olma, shaftoli, olcha, nok pishib yetiladi. Bolizlarda pomidor, baqlajon, bulg'or qalampiri singari sabzavotlar pishadi.

Qovun, tarvuz kabi poliz ekinlari ham yetiladi. Gulzorlarda qo'qon-gul, tizingul, nastursiya, za'fargul, kartoskagul va boshqa gullar ochiladi.

G'o'zalar yoppasiga gullaydi va ko'sak tuga boshlaydi. Makka-jo'xorilar dumbul bo'ladi.

2.3. Qushlar va hasharotlar hayotidagi o'zgarishlar. Qushlarning ovozi jaranglaydi. Ayniqsa, bulbul ko'p sayraydi.

Sayroqi qushlarning tuxumlaridan madorsiz jish bolalar — qushchalar chiqadilar. Ularni onalari bogadilar. Bu paytda uyasidan tushib ketgan qaldirg'och va chumchuq bolalarini teztez ko'rish mumkin. Ularni uylariga solib qo'yish kerak. Qush bolalarini tabiat burchaklariga olib kelib bo'lmaydi. Ular juda serovqat bo'ladilar.

Qo'ng'izlar, pashshalar, asalarilar teztez guldangulga qo'nib turadilar. Ular gullardan nektar va chang yig'adilar.

Kapalaklar ham gullarga qo'nadilar. Barglarning quyi qismlarida hasharotlarning ignalari izini ko'rish mumkin, ular barglarning sharbatidan so'rib oladilar.

Salqin turlarda gullarda mayda hasharotlarni uchratish mumkin. Ular tunda gullar ichida isinadilar. Ba'zi vaqtda esa, gullar ichiga tuxum qo'yadilar. Jumladan, chinnigullarning gulkosalarida tungi kapalaklarning tuxumlari topilgan.

Suzg'ich ona qo'ng'iz ham o'simliklarga tuxum qo'yadi. U ikki oy mobaynida mingtacha tuxum qo'yadi. Keyinchalik tuxumdan lichinkalar chiqadi. Suzg'ich qo'ng'izning lichinkalari ikki uch oy yashaydi, ana shu davr mobaynida ikki marta tullaadi. Yozning o'rtalarida lichinkalar qo'g'irchoqlarga aylanadi. Suzuvchi qo'ng'izlarning barcha qo'ng'izlardagi singari qo'g'irchoq'i bo'ladi. Lekin qo'ng'iz lichinkasi suvdan chiqib, quruqlikda qo'g'irchoqqa aylanadi.

Ana shu vaqtda suv qo'ng'iz oqayotgan suvdagi barglarga tuxum qo'yadi. U o'rgimchak iplariga o'ralgan holda hammasi bo'lib 50—60 ta tuxum qo'yadi. Oradan ikki uch hafta o'tgach, tuxumlardan lichinkalar

yorib chiqadilar. Suvsevar qo'ng'izning lichinkasi semiz va beo'xshov bo'ladi. U yomon suzadi. Oradan ikki oy o'tgach, qirg'oqqa sudralib chiqadi, o'ziga «beshik» yasaydi, ikki haftadan keyin esa, qo'ng'izga aylanadi. U quvvatga kirib olgach, «beshig»ni qoldirib ketadi va suvda suza boshlaydi.

Suv qo'ng'izini bahorda yoki yoz oxirida tutib olish va tabiat bur-chagida tekshiruv olib borish mumkin. Ular o't bosib ketgan hovuzlarda juda ko'p bo'ladi.

Iyul oyida qushlar tullay boshlaydi. Ayniqsa, g'ozlar va o'rdaklarda tullash qizg'in tus oladi. Ularning barcha yo'g'on qanotidagi katta palarto'kilib, uchish qobiliyatini yo'qotadi. Iyul oyining oxirlarida qushlarning sayrashlari kamaya boshlaydi. Qush bolalari esa mustaqil hayot kechira boshlaydi.

Bu vaqtda ko'pgina kapalak va chigirtkalar paydo bo'ladi. Chigirtkalar himoya ranglari (ko'k ranglari) bilan deyari ko'zga tashlanmaydilar. Ularni ko'pincha ko'k o't, shoxshabba va daraxtlarning ustida ko'rish mumkin. Ular orqa oyog'larining yordami bilan kattakatta sakrashlari, shuningdek, o'zlarining pirillashlari bilan bolalarning diqqatini jalb etadilar. Ularning ikki juft qanoti va uzun mo'ylovi bo'ladi.

Toshkentda kechki paytlarda ularning devorlarida kaltakesaklarni uchratish mumkin. Ular qushlarning sayrashlari kabi chitirlab, o'z yoniga kapalak, chivin va mayda chivinlarning uchib kelishlarini poylab yotadilar. Avgust oyida, ko'kgarg'a, jarqaldirg'och, ko'rkunaklar singari ba'zi bir qushlar uchib keta boshlaydi. Laylaklar Toshkentdan sentyabr oyida, Butun O'rta Osiyodan esa oktyabr oylarida uchib ketadilar.

Avgust oyida hali kapalak, minachi va qo'ng'izlar bo'ladi.

2.4. Hayvonlar hayotidagi o'zgarishlar. Iyun oyida suv havzalaridagi ibtidoiy yosh qurbaqacha va choi baqalariga aylanadilar. Qurbaqalar suv havzalarining o'zida yashayveradilar, cho'l baqalari esa qirg'oqqa chiqadilar, ekin maydonlari va bog'larga joylashadilar.

May — iyun oylarining oxirlarida sahro kaltakesaklari (3—6 tadan) tuxum qo'ya boshlaydilar. Iyun oyining oxirida sariq kaltakesak 8—10 tagacha tuxum qo'yadi.

Yovvoyi hayvonlarning ham bolalari, jumladan, bo'ri bolalari ulg'aya boshlaydi. Yuqorida ko'rsatib o'tilganidek, bo'ri bolalari 5—6 hafta ona sut bilan ovqatlanadi. Oltinchi haftadan boshlab astasekin go'sht yeyishga o'rganadi. Bo'ri bolalari katta hayvonlar singari ko'p

suv ichadigan bo'ladi. Shunday voqealar ham uchraganki, buloq suvining qurib qolishi natijasida ko'pgina bo'ri bolalari nobud bo'lgan. Yozning ikkinchi yarmida bo'rilar mol va yovvoyi tuyoqlilar: jayronlar, arxar (yovvoyi qo'y)larga tez-tez hujum qilib turadilar.

Iyun oyida tuyalar ham tug'adi. Yosh bo'taloq odatda nimjon bo'ladi. Mahalliy aholi uni o'z utovlarida saqlaydi, kigizlarga o'rab, quyoshdan panalaydi. Bo'taloq bir oz o'sgandan keyin, uni soyasalg'in yerga boglab juda ehtiyot qilib boqadilar. Faqat tunlari uni bo'shatib, onasining yonida qoldiradilar. Ona tuyalar o'z bolalariga juda g'amxo'r va mehribon bo'ladi, hatto bolalarini emizish uchun ataylab yaylovlardan kelib turadilar.

Iyun — iyul oylarida ona echkemar qoyalarning yoriqlariga 1—2 tadan bir necha marta tuxum qo'yadi. Iyul oyining oxirida yosh kaltakesaklar tuxumdan chiqadilar, shuningdek, sahro yosh ilonquyruqlari ham paydo bo'ladi. Yaylovlarda dumbali va qorako'l qo'yilarni boqish davom etadi. Dumbali qo'yilarda moy to'planadi.

Avgust oyida yosh toshbaqalar paydo bo'ladi. Ular ko'rinishda juda kichkina bo'lib, bo'yilari 3057 mm ga etadi. Toshbaqalar juda sekin o'sadilar. Tuxumdan chiqqach, ular qum orasiga kirib ketib u yerda kelgusi bahorgacha uxlaydilar.

Avgust oyida tipratikanlar 5—7 tadan bolatug'adilar. Ular tug'ilganda ko'zlari ko'r, tanasi maydachuyda qisqa minachalar bilan qoplangan bo'ladi. Tipratikanalar ulg'ayishi bilan ularning minachalari o'sa boradi, qattiqlashadi va to'q qo'ng'ir tus oladi. Tipratikanlar ko'pgina yovvoyi qushlar va hayvonlar (uktkilar, tulki) uchun yemish bo'ladi.

Yozda saholalarda qo'sho'yoqlarni ko'rish mumkin. Ular odatda qorog'ni tushishi bilangina uyalaridan chiqadilar. Ba'zan kunduzlari ular qum oralariga kirib oladilar. Qo'sho'yoqlar har turli ovqatlar: sahro bolalarining ildizlari, g'ozyoyi, g'allasimon o't urug'lari bilan ovqatlanadilar. Shuningdek, ular qo'ng'iz, qurt, chumoli va kaltakesaklarni bajonu dli yeydilar. Ular, agar yonatroflarida polizlar bo'lsa, tarvuz, qovoq, qovunlarni yorib urug'larini yeydilar. Ba'zan bod-ringlarni, karam, no'xat va sabzi barglarni yeydilar.

Qo'sho'yoqlarning ko'pgina dushmanlari bor: tulki, bo'ri, it, bo'g'ma ilon, boyqushlar shunday hayvonlar jumlasidandir. Xavf tug'ilib qolgan taqdirda u ilon izi qoldirib sakraydi va birovta teshikka yashirinishga harakat qiladi. Yoz o'talarida qo'sho'yoq 3—6 ta bola tug'adi, bolalari

uzoq vaqtgacha onasining yonida bo'ladi.

Avgust oyining oxirida bo'ri bolalari o'sib yetiladi. Ular ko'pincha qorong'i tushgach va tun paytlarida uy hayvonlarini ovlaydilar. Ba'zi hollarda uy hayvonlariga kunduz kunlari ham hujum qiladilar, lekin aholi yashaydigan punktlardan olisda boigan joylardagina shunday qilishlari mumkin. Choi bo'risi chorvachilikka zarar keltiradi.

2.5. Qishloq xo'jalik ishlari. Iyun oyida kunning jaziramasini va havoning quruq bo'lishi ko'pincha bir yillik o'simliklarning gullash davrini qisqartiradi. Biroq o'z vaqtida sug'orib turilsa va oziqlantirilsa, gullash davri birmuncha uzayadi. Shuning uchun gullarni (ertalab va kechki soatlarda) har kuni sug'orib turish kerak.

Iyun oyida va undan keyinroq bog'larda olma daraxtlarini zararlantiradigan qurt kapalaklar paydo bo'ladi. Olmaning ichi kapalak qurti uchun ishonchli uy, zahiradagi ozuqa manbai bo'lib ham hisoblanadi. Qurtlagan olma yerga to'kyladi, uning ichida qurtchalar o'rnatiladi. Daraxt tanasi orqali o'rnatilgan chiqib, yangi pishgan olmani topib, uning po'stlog'ini kemirib, ichiga joylashadi va o'sha yerda yashay boshlaydi. Shuning uchun to'kilgan olmalarni tezda terib olish kerak, aks holda qurt yana daraxt ustiga o'rnatilgan chiqib yangi olmalarni zararlantirib boshlaydi.

Iyun oyining oxiri va iyul oyining boshlarida kapalaklarning ikkinchi avlodi paydo bo'ladi, ular uzum urug'lari bilan ovqatlanadilar.

Chiqqan qurt mevalarning ustida ochiq holda, mevaning bir yerini chuqurcha qilib olib yashayveradi. Keyinchalik mevaning yumshoq joyini yeb o'sha joyda yashaydi. Yosh qurtlar bir mevadani ikkinchisiga tez-tez o'tib turadilar va o'z uchalari atrofini yupqa iplar bilan o'raydilar. Qattiq zararlangan mevalar to'kyladi. Uzunlarning xomtok qilinishi ana shu zararkunandalarni yo'qotish imkonini beradi.

Iyun oyidan oktyabr oyigacha tut qurtlarini qirib tashlashga kirishish kerak. Buning uchun tut daraxtlarining tevarakatoflarini qazib, yumshatish lozim.

Iyun oyida bog'larda ertangi olma, shaftoli, olcha, gilos va o'riklarni yig'ish ishlari boshlanadi. Polizlarda ertangi pomidor, garmadori va baqlajonlarni yig'ishtirish boshlanadi. Bolalar bunday ishlarda qatnashadilar.

Yozda havo issiq bo'lgan taqdirda kechki payt daraxtlarga, ko'kat devorlarga suv sepiyadi. Shuningdek, daraxt tanalari yonlaridan o'sib

chiqqan mayda shoxshabbalar qirgib tashlanadi, ko'kat devorlar kesib, tekislanadi. Bog'lar va polizlarda hosilni yig'ibterib olish ishlari boshlanadi.

Avgust oyi — sabzavot va mevalarning g'araq pishgan oyidir. Bu oyda, uzum, shaftoli, olxo'ri, olma va boshqa mevalar ko'plab pishib yetiladi. Polizlarda esa qovuntarvuzlar mo'lkoi bo'lib yetiladi, dalalarda pomidor, baqlajon va bulg'or qalampiri pishadi. Avgust oyida paxta terimi va boshqa yig'imterim ishlari boshlanadi.

Dalalarda g'ozalar, bedalar, kechki makkajo'xori va qish uchun tayyorlanadigan kartoshka hamda boshqa sabzavotlarni parvarish qilish ishlari davom etadi.

Avgust oyida gulzorlarda gullarning urug'larini yig'ish ishlari boshlanadi. Bu ishda bolalar ham qatnashadilar. Yaxshi rivojlangan, sog'lom o'simliklarning urug'lari yig'ib olinadi. Urug'lik uchun hamisha dastlab ochilgan gullarning urug'lari olib qo'yiladi. Ularni kesib qo'ymaslik maqsadida ilgariroq birorta aniq lenta bilan ajratib belgilab qo'yiladi. Bunday gullarni yorliqlar bilan ham belgilab qo'yadilar. Bu yorliqlarga o'simlikning nomi, navi, rangi yozib qo'yiladi.

O'simlik to'la pishib yetilgandan keyingina, uning urug'i yig'ib olinadi. Dekorativ o'simliklarning sarg'aya boshlashi yoki qo'ng'ir tusga kirishi mevasining pishganligidan dalolat beradi. Gullarning yaxshi urug'laridan bebahra bo'lmalik uchun ularning pishib yetilishini diqqat bilan kuzatib borish kerak, chunki ular pishib yetilgach, yerga to'kilishi va shamol bilan uchib ketishi mumkin.

Ayniqsa kapalakguli, xinani, xushbo'y no'xat, kartoshkaguli, gladiolus, floks singari gullarni kuzatib borish kerak. Ushbu o'simliklarning yetilgan urug'lari har tomonga sochilib ketadi. Ko'pgina gullarning umg'lari uchuvchan bo'ladi. Gullarning urug'lari quyoshli kunlarda, tonggi shudring qurigachgina yig'ishtirib olinadi. Agar yig'ilgan urug'lar nam bo'lsa, ularni quritish kerak.

Ko'k mevalar va urug'larni turlari va navlariga qarab dokadan tikilgan xaltachalarga solinadi. Urug'lar solingan xaltachalar ustiga urug'ning navi, yig'ib olingan yili ko'rsatilgan yorliqlar yopishtirilgan bo'ladi. Xaltachalar ichiga urug'larni zichlab joylashtirish yaramaydi, chunki havo harorati ko'tarilgan taqdirda urug'lar buzilishi va namligini yo'qotishi mumkin.

Urug'lar solingan xaltachalar kanop bilan bog'lanadi va qumq,

shamol yaxshi kiradigan binoga osib qo'yiladi.

Avust va sentyabr oylarida vaqtivaqti bilan o'simliklarni sug'orib turiladi. Ko'pincha bunday ishlarga katta yoshdagi bolalar ham jalb qilinadi. Qishloq xo'jalik zararkunandalariga va ko'k o'simliklarning kasalliklariga qarshi kurash ishlari olib boriladi.

XULOSA

Tabiat — bolani ma'naviy boyitishning bimas-tuganmas manbaidir. Bolalar doimo u yoki bu shaklda tabiat bilan aloqada bo'ladilar. Ularni yam-yashil o'tloqlar, anvoi gullar, kapalaklar, qo'ng'izlar, qushlar, hayvonlar, suzib yurgan bulutlar, pag'a-pag'a yog'ayotgan qor uchqunlari, jilg'a va ko'lmaklar o'ziga jalb qiladi. O'simlik hamda hayvonotlarning xilma-xil olami bolalarda tabiatga nisbatan jonli qiziqish va havas uyg'otadi, ularni faoliyatga undaydi. Tabiat bilan muloqotda bo'lish bolalarda atrof-olam haqida realistik bilim, jonli mavjudotga insoniy munosabatda bo'lishni shakllantirishga yordam beradi.

Bolani tabiat bilan tanishtirish, uni tabiatni tushunishga o'rgatish, tabiatga ehtiyotkorlik bilan munosabatda bo'lishni tarbiyalash maktab-gacha ta'lim tashkilotlarining eng muhim vazifasidir. Maktabgacha yoshdagi bolalarni tabiat bilan tanishtirish jarayonida tabiatga nisbatan ehtiyotkorlik bilan munosabarda bo'lishni tarkib toptirishga katta e'tibor beriladi. Bolalar tabiat haqida juda bo'lmaganda ilk bilimlarni egallab olib, o'simliklarni o'stirish, hayvonlarni parvarish qilishning oddiy usullarini o'rganib, tabiatni kuzatish, uning go'zalliklarini ko'ra olishni bilib olgan taqdiridagina ularlarda tabiatga nisbatan ehtiyotkorlik va g'amxo'rona munosabatda bo'lishni tarbiyalash imkoniyati tug'iladi. Bolalarda tabiatga, jonajon o'lka ona-Vatanga muhabbat xuddi mana shu asosda shakllanadi.

Shunga ko'ra maktabgacha ta'lim tashkilotlarida murg'ak qalblarga ta'lim-tarbiya berayotgan tarbiyachilarning oldilarida eng muhim vazifalaridan biri ham bolalarning tabiat go'zalliklarini ko'ra bilishi, uni sevishi, tabiatda yuz beradigan voqea-hodisalar haqida to'g'ri tushunchaga ega bo'lishi, qolaversa tabiat yaratgan boyliklardan oqilona foydalanish ruhida tarbiyalashdan iborat bo'lmog'i lozim.

ADABIYOTLAR RO'YHATI.

1. Q. Xaydarov, S. Nishonova. Tabiatshunoslik asoslari va bolalarni atrof-tabiat bilan tanishtirish. T.: O'qituvchi. 1992.
2. Yusupova R.A. Maktabgacha yoshdagi bolalarga ekologik tarbiya berish. T.: O'qituvchi. 1995.
3. M.M. Markovskaya. Bolalar bog'chasida tabiat burchagi.
4. A. To'xtayev. Ekologiya. T.: O'qituvchi. 1998.
5. N. Jo'raev va boshqalar. "Ekologik huquq". T.: Adabiyot jang'atmasi. 2001.
6. X.J. Djabborova. "Tabiat bioan tanishtirish metodikasi". T.: TDPU 2002.
7. З.Ю. Шанасирова "Дидактические игры для ознакомления дошкольников с растениями" методическое пособие ТОЧПТИ. 2020 год
8. D.A. Mutalova Maktabgacha ta'lim tashkilotida interfaol o'qitish metodlari "KLAISTER" metodik qo'llanma TVCHDP12021yil
9. R.H. Nosirova «Aqliy qadam» maktabgacha ta'lim tashkilotlari uchun metodik uslubiy qo'llanma.

Qo'shimcha adabiyotlar

10. Mirziyoev SH.M. Buyuk kelajagimizni mard va olijanob xalqimiz bilan birga quramiz. "O'zbekiston", 2017. - 488 b.
11. Mirziyoev SH.M. Erkin va farovon, demokratik O'zbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz. - Toshkent, O'zbekiston, 2016. - 56 b.
12. Mirziyoev SH.M. Qonun ustivorligi va inson manfaatlarini ta'minlash-yurt taraqqiyoti va xalq faravonligining garovi. "O'zbekiston", 2017. - 48 b.
13. Mirziyoev SH.M. Tanqidiy tahlil, qat'iy tartib-intizom va shaxsiy javobgarlik - har bir rahbar faoliyatining kundalik qoidasi bo'lishi kerak. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2016 yil yakunlari va 2017 yil istiqbollarga bag'ishlangan majlisidagi O'zbekiston Respublikasi Prezidentining nutqi. // Xalq so'zi gazetasi. 2017 yil 16 yanvar. №11
14. 2017-2011 yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshita ustuvor yo'nalishi bo'yicha Harakatlarni Strategiyasi. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 7 fevraldagi PF-4947 sonli

Fatmoni.

15. SH.A. Sodiqova, M.A. Rasulxo'jaeva. Bolalarni tabiat bilan tanishtirish metodikasi. T.: Fan va texnologiya. 2013.
16. Djabborova X.D. Maktabgacha yoshdagi bolalarga ekologik ta'lim-tarbiya berishning o'ziga xosligi. T.: O'qituvchi. 2000.
17. A.G. Grigoryans. "Bog'chada ekologik ta'lim tarbiya berishning o'ziga xosligi. T.: O'qituvchi. 2000.
18. O.U. Xasanboeva, X.J. Djabborova. Bolalarni tabiat bilan tanishtirish metodikasi. T.: CHO'Iron. 2007.

Adabiyotlar ro'yhati.

1. Q. Xaydarov, S. Nishonova. Tabiatshunoslik asoslari va bolalarni atrof-tabiat bilan tanishtirish. T.: O'qituvchi. 1992.
2. Yusupova R.A. Maktabgacha yoshdagi bolalarga ekologik tarbiya berish. T.: O'qituvchi. 1995.
3. M.M. Markovskaya. Bolalar bog'chasida tabiat burchagi.
4. A. To'xtayev. Ekologiya. T.: O'qituvchi. 1998.
5. N. Jo'raev va boshqalar. "Ekologik huquq". T.: Adabiyot jang'atmasi. 2001.
6. X.J. Djabborova. "Tabiat bioan tanishtirish metodikasi". T.: TDPU 2002.
7. З.Ю. Шанасирова "Дидактические игры для ознакомления дошкольников с растениями" методическое пособие ТОЧПТИ. 2020 год
8. D.A. Mutalova Maktabgacha ta'lim tashkilotida interfaol o'qitish metodlari "KLAISTER" metodik qo'llanma TVCHDP12021yil
9. R.H. Nosirova «Aqliy qadam» maktabgacha ta'lim tashkilotlari uchun metodik uslubiy qo'llanma.

Qo'shimcha adabiyotlar

10. Mirziyoev SH.M. Buyuk kelajagimizni mard va olijanob xalqimiz bilan birga quramiz. "O'zbekiston", 2017. - 488 b.
11. Mirziyoev SH.M. Erkin va farovon, demokratik O'zbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz. - Toshkent, O'zbekiston, 2016. - 56 b.
12. Mirziyoev SH.M. Qonun ustivorligi va inson manfaatlarini ta'minlash-yurt taraqqiyoti va xalq faravonligining garovi. "O'zbekiston", 2017. - 48 b.

13. Mirziyoev SH.M. Tanqidiy tahlil, qat'iy tartib-intizom va shaxsiy javobgarlik – har bir rahbar faoliyatining kundalik qoidasi bo'lishi kerak. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2016 yil yakunlari va 2017 yil istiqboliga bag'ishlangan majlisidagi O'zbekiston Respublikasi Prezidentining nutqi. // Xalq so'zi gazetasi. 2017 yil 16 yanvar, №11
14. 2017-2011 yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha Harakatlar Strategiyasi. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 7 fevraldagi PF-4947 sonli Farmoni.
15. Sh.A.Sodiqova, M.A.Rasulxo'jaeva. Bolalarni tabiat bilan tanishtirish metodikasi. T.: Fan va texnologiya. 2013.
16. Djaborova X.D. Maktabgacha yoshdagi bolalarga ekologik ta'lim-tarbiya berishning o'ziga xosligi. T.: O'qituvchi. 2000.
17. A.G.Grigoryans. "Bog'chada ekologik ta'lim tarbiya berishning o'ziga xosligi. T.: O'qituvchi. 2000.
18. O.U.Xasanboeva, X.J.Djaborova. Bolalarni tabiat bilan tanishtirish metodikasi. T.: CHO'ipon. 2007.

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O'RTA
MAXSUS TAYLIM VAZIRLIGI CHIRCHIQ DAVLAT
PEDAGOGIKA UNIVERSITETI
AXBOROT RESURS MARKAZI

MUNDARIJA

KIRISH	3
I BOB MAKTABGACHA TAYLIMDA BOLALARNI TABIAT BILAN TANISHTIRISHNING NAZARIY ASOSLARI VA TABIAT HAQIDA TUSHUNCHA.	6
§ 1. Tabiat bilan tanishtirish metodikasining fan sifatida shakllanishi, maqsadi va vazifalari	6
§ 2. Sharq va g'arb olimlarining tabiat haqidagi qarashlari	24
II BOB MAKTABGACHA YOSHDAGI BOLALARNI TABIAT BILAN TANISHTIRISH VAZIFALARI VA METOD, VOSITALARI.	31
§ 3. Tabiat bilan tanishtirishning asosiy usullari	31
§ 4. Tabiat bilan tanishtirishning ish shakllari va o'ziga xosligi	38
III BOB MAKTABGACHA TAYLIM MUASSASALARIDA TABIAT BILAN TANISHTIRISH MASHG'ULOTLARINI REJALASHTIRISH VA TASHKIL QILISH	44
§ 5. Istiqbolli reja, Unda faslehiilik prinsipidan foydalanish.	44
§ 6. Maktabgacha yoshdagi bolalarni jonli va jonsiz tabiat bilan tanishtirish usullari.	47
IV BOB "ILK QADAM" DASTURIDA "TABIAT BILAN TANISHTIRISH" BO'LIMLARIDA BOLALARNI TABIAT HAQIDAGI BILIMLARINI O'ZLASHTIRISHDA O'ZIGA XOSLIKLANI.	57
§ 7. "Ilk qadam" dasturida "Tabiat bilan tanishtirish" o'zlashtirishida o'ziga xosliklari va tamoyillari.	57
§ 8. Maktabgacha yoshdagi bolalarni Tabiat bilan tanishtirish tamoyillari	63
§ 9. Maktabgacha ta'lim muassasalarida tabiat bilan tanishtirish mashg'ulotlarini o'tkazish va tahlil qilish	66
V BOB TABIAT VOSITASIDA BOLANI XAR TOMONLAMA BARKAMOL QILIB TARBIYALASH.	73
§ 10. Tabiat bilan tanishtirish metodikasining tarbiyaviy imkoniyatlari	73
§ 11. Maktabgacha ta'lim muassasalarida tabiat burchagini tashkil qilish.	84

VI BOB BOLALARNI YIL FASLLARI BILAN	
TANISHITIRISH.....	95
§ 12. Maktabgacha ta'lim muassasalarida bolalarni yil fasllari bilan tanishtirish bo'yicha ma'lumotlar berish.	95
§ 13. Fasllardagi o'zgarishlar haqida tavsifnoma.....	110
XULOSA.....	117
ADABIYOTLAR RO'YXATI.	118

TABIATNI TANISHITIRISH NAZARIYASI VA METODIKASI

Darslik

Shanasirova Zahro Yo'ldashovna

Muharrir: X. Tahirov

Texnik muharrir: S. Meliquliyeva

Musahhih: M. Yunusova

Sahifalovchi: A. Muhammad

Nashr. lits № 1961. 07.04.2022.

Bosishga ruxsat etildi 02.11.2022.

Bichimi 60x84 1/16. Ofset qog'ozi. "Times New Roman"
garniturasi. Hisob-nashr tabog'i. 7.5.

Adadi 100 dona. Buyurtma № 16.

«BOOK TRADE 2022» MCHJ bosmaxonasida chop etildi. Manzil:
Toshkent v., Chirchiq sh., Madaniyat MFY, Saodat ko'chasi, 17-1.